

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

212

DEMÉNY ISTVÁN PÁL

A SZENT LÁSZLÓ-LEGENDA
ÉS MOLNÁR ANNA BALLADÁJA

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 1992

**Megjelent
a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye
költségén**

**A sorozatot szerkeszti
DÁVID GYULA**

1. Bevezetés

Szent László király (1077—1095) egyike a magyar történelem legrokonszenvesebb személyiségeinek. Alakjában harmonikus egységben találhatók meg a maga korának erényei. Egyszerre volt vitéz katona és áhítatosan imádkozó vallásos ember, széles látókörű politikus, államszervező, törvényhozó, a haza és a kereszténység védelmének önfeláldozó harcosa, az egyház fenntartója és megszilárdítója. Ha kellett, kemény, ha lehetett, megbocsátó, a jó ügy érdekében határozottan kiálló, de legfőképpen mélyen morális alakja átvilágít a századokon. Nem véletlen, hogy viszonylag gazdag hagyomány tartotta fenn emlékezetét — a krónikák megfelelő fejezetein kívül legendák, liturgikus szövegek, népmondák is szóltak róla, s az ő cselekedeteit ábrázolja középkori freskóművészetünk egyetlen eredetinek tekinthető képciklusa is. Mint ahogy az sem véletlen, hogy alakja, mint a kereszténység védelmezőjéé, túlemelkedett egyetlen nemzet keretein: szerb, orosz és román legendákban is fennmaradt az emlékezete.

Szentté avatásának 800. évfordulója alkalmából nézzük meg most ennek a hagyományanyagnak egyik vonatkozását.

A Szent Lászlóra vonatkozó hagyomány többféle forrásban maradt ránk: egy része a krónikákban, más hagyományok az egyházi legendában, a templomi falfestményeken, van olyan is, ami csak a népmondában. Nem maradt ránk a teljes hagyomány, illetve a felsorolt forrásokat mint egymás kiegészítőit kell tekintenünk és felhasználnunk. Így pl. talán némileg meglepő is, hogy éppen a templomi falfestményeken ábrázolt történet — a kerlési csata és az elrabolt lány megszabadítása — nem szerepel Szent László legendájának sem a latin, sem a magyar nyelvű változataiban, csupán a krónikában.

A következőkben a Szent Lászlóra vonatkozó egész hagyományból csak ezzel a történettel fogunk foglalkozni, és e dolgozatban a rövidség kedvéért ezt fogjuk „Szent László-legendá”-nak nevezni. De tudnunk kell, hogy ez nem azonos a XIII. század elejéről származó, írásban fennmaradt Szent László-legendával, a teljes fennmaradt hagyománynak pedig csupán egy viszonylag kis része.

Ez a kis részlet önmagában is sokrétű, többféle egymásra rétegződött hagyományt őriz. Van egy egyházi legendarétege — különben nem is kerülhetett volna a templomok falára. A falfestmények glóriás, koronás alakja egyértelműen a szent királyt kívánja ábrázolni. Az egységes elhelyezés — csaknem valamennyi templomban a hajó északi falának felső regiszterébe került ez a képsorozat — kanonizált legendára mutat, amelyet nyilván a központi egyházi hatóságok útmutatása alapján festettek meg.

Az egyházi legenda mellett van egy krónikás réteg — a szöveg kivonatai a krónikákban maradtak fenn, amelyek mint megtörtént, történetileg hiteles eseményt mondják el a kerlési csata kapcsán.

Az elbeszél, illetve megfestett eseménysor azonban — mindamelllett, hogy kétségtelenül van történeti alapja, ugyanis a győztes kerlési csata után nyilván kiszabadították a foglyokat — feltűnően lekerekített, költői megfogalmazás nyomait viseli, és hagyományos motívumokat tartalmaz, ezért gondol a tudományos kutatás már régóta egy hősi epikai jellegű rétegre, röviden: egy hősi ének (illetve hősmonda) formájú feldolgozásra.

Ezenkívül László Gyula még egy ősmitosz emlékét — a világosság és a sötétség harcát — is sejtí benne.

Jelen dolgozatomban csak a hősi epikai réteggel fogok foglalkozni. E réteg meglétére — Nagy Géza, valamint Fettich Nándor utalásai nyomán — először László Gyula mutatott rá határozottan. Képi ábrázolások nyomán bizonyította, hogy a fa alatti fejbenezés, valamint a birkózás motívuma Keletről (Ázsiából) származik. Ő említette ezzel kapcsolatban először a *Molnár Anna*-ballada fejbenezési jelenetét is, és származtatta szintén a honfoglalás előtti keleti hagyományból. Ezt követően Vargyas Lajos elemezte a *Molnár Anna*-balladát, mutatta ki egyes motívumainak az összefüggéseit és a nemzetközi

elterjedését, valamint a fejbenezésnek és a Szent László-legenda birkózási motívumának előfordulásait szibériai török és burját-mongol hősi énekekben, tehát most már nemcsak képi, hanem szövegpárhuzamokban. Utóbb László Gyula is, Vargyas is többször visszatért még a kérdésre. E sorok írója is megpróbálkozott bizonyos aspektusok tisztázásával. Korábbi meglátásaimnak jelentős részét a jelen tanulmányba is beledolgoztam — az összefüggések megvilágítása céljából kénytelen voltam így tenni.

Helyszűke miatt nem adok részletes kutatástörténetet,¹ az egyes korábbi eredményekre a maguk helyén természetesen minden esetben hivatkozni fogok.

Ebben a dolgozatban csak a hősi epikai réteggel foglalkozom, történeti, művészettörténeti, liturgikus stb. kérdésekre eleve nem volt céлом kitérni.

A Szent László-legenda az egyik legtöbbször emlegetett hősmondánk. S korántsem véletlenül: ebben az esetben érvényét veszíti az a mai napig is vitatott kérdés, hogy volt-e egyáltalán hősi epikánk. A Szent László-legenda ugyanis nemcsak *volt*, hanem fenn is maradt, ha nem is eredetiben, de latin és német nyelvű kivonatokban (sőt Benczédi Székely István krónikájában magyar nyelvű kivonatban is), valamint viszonylag sok képi ábrázolásban. (Részletes ábrázolásokban, valóságos „képregényekben”.) Hogy mindezek egy hősmondára, sőt minden bizonnyal énekelt hősi énekekre mennek vissza, az, úgy vélem, nemcsak hogy az utóbbi fél évszázad kutatásai után nem lehet vitás, de a régies hősi epika ismerői számára a monda egyszeri elolvasása és az illusztrációk megtekintése után már nyilvánvaló.

Ezenkívül azt kell mondanunk, hogy itt viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk: a monda rendkívül motívumgazdag, mintegy „sűrítve” őrzött meg számunkra egész sor archaikus, esetleg egészen ritka motívumot. Így van benne lovas üldözés sebezhetetlenséggel, lóról ledobással; párbaj birkózással, tűzfújással, segítő nővel; énekvégi hősi álom, fa alatt, fejbenézással. Mindezek elemzését és további hősi epikai motívumok kimutatását a következőkben kísérelem meg. De úgy tűnik, a viszonylag részletesen fennmaradt és igen motívumgazdag monda lehetővé teszi, hogy megkíséreljük nagyobb összefüggésekben elhelyezni és belőle további következtetéseket levonni. Ezzel is megpróbálkozom ebben a dolgozatomban.

2. A fennmaradt emlékek áttekintése

A legenda latin nyelvű kivonata a Képes Krónikában (és vele szó szerint megegyezően a Budai Krónikában) maradt fenn. Általában csak a Képes Krónika 103. fejezetét szokták idézni. Úgy tűnik, hogy valóban csak ez megy vissza közvetlenül a hősi énekekre, mindazonáltal nem érdektelen az előző, a 102. fejezetet is megnézni. (Az is megegyezik a Budai Krónikával.)

102. „Ezután a pogány kunok áttörték a gyepüket, és a Meszes kapu felső részénél berontottak Magyarországra; Bihar városáig kegyetlenül végigprédálták az egész Nyírséget, véghetetlen sokaságú férfiakat, asszonyokat és állatokat vittek magukkal, akadálytalanul átkeltek a Lápos patakon és a Szamos folyón, majd visszahúzódtak. Salamon király tehát és Géza herceg, öccsével, Lászlóval összeszedték seregüket, nagy sietve elindultak, áthaladtak a Meszes kapun, mielőtt a kunok átkelhetek volna a hegyeken; Doboka városában közel egy hétig várakoztak a pogányok érkezésére. A kémek közül az egyik, az Újvárból való Fancsika nevezetű csüörtörtökön tudatta a királlyal és a hercegekkel, hogy közeledik a kun sereg. A király és a hercegek seregükkel a közeledők elébe nyargaltak, és éjszakára a kunok közelében telepedtek meg. Pénteken

¹ A szakirodalomból itt megemlíjük: László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. 416—429.; Vargyas Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban*. Etnographia [a továbbiakban: Ethn.] LXXI (1960). 479—523.; Vasile Drăguț: *Legenda „eroului de frontieră” în pictura medievală din Transilvania*. Revista muzeelor și a monumentelor. Seria Monumente istorice. 1974/2. 21—38.; Demény István Pál: *Kísérlet László király kerlési kalandjának összehasonlító vizsgálatára*. Népismereti Dolgozatok 1981. 175—184.

kora hajnalban fölserkentek, mind az oltáriszentség vételével erősítették meg magukat; elrendezték csapataikat, és ütköztetve vonultak a pogányok ellen. Amikor ezt meglátta a pogány harcosok Ozul nevű hadnagya, aki Gyula kun vezér embere volt, mivelhogy a gőgösség igen eltöltötte, és nagyon sokat tartott magáról, így szólt embereihez: »Menjenek az ifjak a gyámoltalan magyarok ellen, és csak úgy játszva vívjanak meg velük!« Nem hitte ugyanis, hogy van valakinek bátorsága elébük állani. A pogányok tehát kivonultak a magyarok ellen és látták, milyen retentő seregekkel jöttek; azonnal megjelentették ezt hadnagyuknak, Ozulnak. Ez összegyűjtötte a vele levő kun sereget, és nagyhamar megvonta magát egy igen magas hegy tetején; gondolta, hogy ott van inkább biztonságban, minthogy a hegyoldalon igen nehéz a feljárás; a lakosok Kerlésnek nevezik ezt. Az egész magyar sereg a hegy lábánál gyűlt össze. Salamon király vitézei mind egyforma patyolat zászlót viseltek. A pogányok már mind a hegy tetején tömörültek össze; bátrabb, vakmerőbb fíjszaik leszálltak a hegy lejtőjének közepéig, hogy a magyarokat a lejtőről nyilazzák. Mint a záporosó, oly sűrűn hullottak nyilaik a király és a herceg csapataira. Némely jeles magyar vitézek azután rárontottak ezekre az fíjszokra, és közülük sokakat megöltek a hegyoldalon, csak nehezen és vajmi kevesen hághattak fel újra a társaikhoz, fíjaikkal verték, úgy ösztökélték lovaikat. Salamon királyt heves lelkülete, bátorsága elragadta, és csapatával a legmeredekebb hágón, valósággal kúszva, hatolt fel a pogányokhoz; azok meg sűrűn szórták rá nyilaik záporát. Géza herceg azonban mindig óvatos volt, a menedékesebb lejtőn hatolt fel, nyilakat szórt a kunokra; öccse, László az első támadásnál négyet ölt meg a legvitézebb kunok közül, az ötödik nyíllal súlyosan megsebesítette, de utóbb azt is megölte. Isten irgalmából aztán hamarosan kigyógyult sebéből. A magyarok tehát nagy kegyetlenül, halállal szorongatták a pogányokat, futottak is nyomorultul, a magyarok még gyorsabban üzték őket, szomjúhozó éles kardjukat a kunok vérével részegítették. Kardcsapásokkal hasogatták a frissen beretvált kun fejeket, akár az éretlen tököket.”

103. „Szent László herceg meglátott egy pogányt, aki lova hátán egy szép magyar leányt hurcolt magával. Azt gondolta tehát Szent László herceg, hogy ez a váradi püspök leánya, és ámbár nehéz sebben volt, mégis nagyhamar üldözőbe vette lova hátán, melyet Szögnek nevezett. Midőn aztán lándzsavégre megközelítette, semmire sem ment vele, mert az ő lova már nem iramodott gyorsabban, amannak lova se maradt vissza semennyit sem; így mintegy kartávolság volt a lándzsa hegye és a kun háta között. Rákialtott tehát Szent László herceg a leányra és mondá: »Szép hűgám! Fogd meg a kunt övénel, és vesd magad a földre!« Az meg is tette. Mikor a földön hevert, Szent László herceg ráment a lándzsával, és át akarta szúrni; a leány ekkor nagyon kérte, ne ölje meg, hanem bocsássa el. Ebből is kitetszik, nincsen hívség az asszonyokban, bizonyára fajtalan szerelemből akarta megszabadítani. A szent herceg azután sokáig mérkőzött a férfiúval, majd elvágta inát, és megölte. De az a leány nem a püspök leánya volt. A király és a dicső hercegek így majdnem az összes pogányokat megölték, megszabadították mind a keresztény foglyokat, és diadalmas győzelemmel, örvendezve tértek vissza az egész vidám magyar haddal. Nagy volt az örvendezés Magyarország-szerte, szent énekekben és imádságokban magasztalták Istent, aki győzelmet adott nekik.”²

² *Képes Krónika*. Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. (Fordította és a jegyzeteket összeállította Geréb László.) Bp. 1959. 129–133. Nézzük meg a hősi énekre visszamenő szövegrészt latinul is: „Vidit denique beatissimus Ladizlaus dux unum paganorum, qui super dorsum equi sui ducebat unam puellam Hungaram speciosam. Sanctus ergo dux Ladizlaus putans illam esse filiam episcopi Waradiensis, et quamvis esset graviter vulneratus, tamen illum celerrime persecutus est super equum illum, quem Zug nominabat. Cum autem attingeret, ut eum lancearet, minime poterat, quia nec eius celerius currebat, nec equus illius aliquantulum remanebat, sed quasi brachium hominis erat inter lanceam et dorsum Cuni. Clamavit itaque sanctus dux Ladizlaus ad puellam et dixit: »Soror speciosa, accipe Cunum in cingulo et iacta te in terram.« Quod et fecit. Cumque beatus Ladizlaus dux procul lanceasset in terra iacentem, voluit eum interficere. Quem puella valde rogavit, ne eum interficeret, sed ut dimitteret. Unde in hoc notatur, quod fides in mulieribus non sit, quia forte amore stupri illum liberare voluit. Sanctus autem dux diu cum eo luctando et absciso nervo illum

Mikori lehet ez a szöveg? A csata 1068-ban volt. A Képes Krónika 102. fejezetének részletessége és Salamon király szerepének hangsúlyozása egykorú szerzőt sejtet — Marczali Henrik szerint.³ De 1068-ban kunokról még aligha lehetett szó, sokkal inkább besenyőkről. Kézai így is írja, egyébként tévesen László uralkodása idejére helyezve a csatát. Krónikájának 35. fejezete így hangzik:

„Géza után pedig László uralkodott harminc esztendeig és három hónapig. [Valójában csak 18 évig.] Váradon nyugszik. Ennek idejében Erdélyben azon a hegyen, amelyet Kyreleisnek hívnak, a besenyőket, a magyarok nagy ellenségeit, amint Magyarország kirablása után menekültek, utolérték, és László király és a magyarok úgy szétverték őket, hogy amint mondják, egyetlenegy sem maradt közülük életben.”⁴ Az „amint mondják” kitétel itt esetleg szóbeli hagyományra, netán a monda egyik változatára is utalhat, aminek különben mindenképpen élnie kellett az 1280-as években.

Marczali Henrik különben azon a véleményen volt, hogy ha az egykorú krónikás kunokat írt, akkor azok valóban kunok is voltak.⁵

Abból ítélve, hogy a krónikás „Cuni”-t írt, a szöveg legkésőbb a XIII. század elejéről származhat, ezután ugyanis a magyarországi latin nyelvű források „Cumani”-t írnak. A feljegyzés korai voltára mutat a váradi püspök lányának emlegetése. A papi nőtlenséget ugyanis Magyarországon éppen Szent László és Könyves Kálmán korában vezették be, 1092-től kezdve, fokozatosan. Utóbb a krónikás mindenesetre jónak látta megcáfolni, hogy a lány a váradi püspök lánya lett volna. Ebben a mondatban Gerics József későbbi interpolációt sejt. A „szent” jelző viszont mindenképpen 1192 utánra mutat, ekkor avatták ugyanis szentté I. László királyt.⁶

Ehhez még hozzá kell tennem: annak ellenére, hogy a Képes Krónika 102. fejezetében is lappanghatnak hősiének-részletek (feltehetőleg ilyen pl. a kunok tar fejének éretlen tökként való vagdalása — „Tanquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas”), és a 103. fejezetben megőrzött hősiének-kivonat önmagában nyilvánvalóan nem teljes, ugyanis mindenképpen szó kellett legyen előtte arról, hogy csata volt (egy archaikus, államelőtti hősi énekben nem lett volna csata, de abban is kellett volna legyen valamiféle előzmény), tehát mindennek ellenére, a 103. fejezet lehet, hogy — krónikaszőveg tekintetében — későbbi interpoláció. Lászlót ugyanis — a 102. fejezettől eltérően — „Szent”-nek nevezi. Lehet, hogy a 102. fejezet egykorú, a 103. pedig 1192 utáni? A Képes Krónikában a *Szent László* megnevezés ezenkívül csak a látomásokat (jelenéseket) tárgyaló 120. és 124. fejezetben (majd később még a 140. és 141. fejezetben) fordul elő.

A történetet átvették a későbbi krónikák is, a fennmaradt legendák azonban nem. Mindazonáltal úgy vélem, hogy létezett olyan legendaváltozat, amelyik ezt az eseménysort is tartalmazta, ugyanis az egész XIV–XV. században festették a templomok falára, tehát az egyház által elfogadott legendák közé kellett tartoznia.

Az Anjou-korban, de különösen Nagy Lajos idejében hivatalosan támogatott Szent László-kultusz volt. Ennek lehet a következménye — no meg persze annak, hogy Szent László az egész magyar történelem egyik legrokonszenvesebb alakja —, hogy a tárgyalt legendának viszonylag sok ábrázolása fennmaradt.

Megfestették templomokban (éspedig csaknem kivétel nélkül mindig a hajó északi falának felső regiszterébe, a Székelyföldön Bödőzben, Székelyderzsben, Homoródszentmártonban, Erdőfűlén, Bibarcfalván, Sepsikilyénben, Maksán, Sepsibesenyőn, Gelencén,

interfecit. Sed illa filia episcopi non fuit.” (Scriptores Rerum Hungaricarum [a továbbiakban: SRH] I. 368–369.)

³ Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Bp. 1896. 81. lap. 1. jegyz. = *A magyar nemzet története*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bp. 1896. II.

⁴ Kézai Simon *magyar krónikája*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Mihály. Bp. 1901. 55.

⁵ Marczali: i. m. uo.

⁶ Mindezt összefoglalja Kristó Gyula: *XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori frásos hagyomány*. Ethn. LXXXIII(1972). 64–65.

Csíkszentmihályon; a Muraközben Bántornán, Gömörben Gömörράkoson, Kraszkón, Rimabányán, talán Sűvétén; a Szepességben Kakaslovnicon, Svābfalván, Szepesmindszenten, Vitfalván, Zsegrán; Liptóban Liptószentandrāson; Túrócban Necpālon; Pest megyében Ócsán; Nógrád megyében Tereskén; Abaúj-Tolna megyében Vizsolyban, Kassán s Borsod megyében Szalonnán.⁷ A felsorolt templomok egy része ma már nincs meg, falképeiket csak múlt századi másolatokból, pl. Huszka József akvarelljeiről ismerjük.

Miniatűrān ābrāzolta a Szent László-legendā a Képes Krónika (1360-as évek), a Vatikāni Legendārium (1338—1343 között), a bécsi egyetem magyar diákjai anyakönyvének címlapja (1414).⁸ Fametszeten ābrāzolja a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának címlapja (1488). Ezekhez hozzátehetünk még egy, a XVI. század közepéről való kályhacsempét Csekefalváról (Székelykeresztúr mellől).⁹

Az ābrāzolások többsége XIV. századi (huszonkettő), az ócsai állítólag XIII. századi, a XV. századból van hat, a XVI. századból kettő.¹⁰

A freskókon a következő hat fő jelenet látható: az elindulás egy várból (Nagyvárād?), a csatajelenet, az üldözés, a birkózás, a lefejezés és a fejbénzés. A legtöbb sokszor elmarad. Egészen ritkán viszont ez a sorozat más jelenetekkel is kiegészülhet. Az üldözést és a csatajelenetet néha összevonták. Ha kevés volt a hely, csak néhány jelenetet ābrāzoltak, ez még inkább vonatkozik a könyvben megőrzött illusztrációkra. Ahol csak egy jelenetet ābrāzoltak, az mindig a párbaj.

A krónika szövegétől eltérően, az ābrāzolások szerint, amikor Szent László birkózott a kun vitézzel, az elrabolt lány hátulról elvágta a kun lábínát. Az egyetlen kivétel ebben a Képes Krónika miniatűrāja. (A Vatikāni Legendārium miniatűrāja pedig némiképpen félreértette a dolgot. A csekefalvi kályhacsempén a lányt — szintén egyetlen kivételként — nem ābrāzolták.) Lukács Zsuzsa szerint az ócsai freskón sem avatkozik a lány a küzdelemben, de ez az állítása számomra teljesen érthetetlen: az általa közölt két fényképen is világosan látszik, hogy a lány elvágja a kun lábínát, ugyanúgy, mint az összes többi freskón.¹¹

Valószínűleg a freskók alapján írta át a Képes Krónika szövegét Műgeln Henrik XIV. századi német krónikás német nyelvű magyar krónikájában. (Vagy szóbeli forrása is lett volna?)

„Ugyanezen a napon László herceg meglátta, hogy egy nagyon szép leánnyal maga mögött az egyik pogány lován elszökik. Sietve felült Szög nevű lovára, de nem tudta elérni. Akkor odakiáltott Szent László a leánynak, és mondá: »Ragadd meg a hitetlent az övénel fogva és bukj le véle a földre.« A leány megtette. Ekkor László, a szent herceg megsebesítette a földön fekvő pogányt, és meg akarta ölni. Akkor felpattant a pogány, és sokáig birkózott Szent Lászlóval; olyan sokáig, hogy a leány szekercével lesújtott a pogány egyik lábára, hogy az elesett. Akkor László a hitetlent a hajánál fogva tartotta; a leány lesújtott a nyakára. Tehát így mentette meg a király és a herceg a leányt a fogságból, és örömmel hazamentek.”¹²

⁷ Lukács Zsuzsa: *A Szent László legenda a középkori magyar falfestészetben*. 188—204. = *Athleta Patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerkesztette Mezey László. Bp. 1980. 161—204. — Vö. Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest 1981. 19—22, 105—106, 162—164, 272—273, 282.

⁸ Az utóbbit közli Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 5. kép.

⁹ Benkő Elek—Ughy István: *Székelykeresztúri kályhacsempék*. Bukarest 1984. 13. rajz.

¹⁰ Lukács Zsuzsa táblázata alapján számítottam. Vö. Lukács: *i. m.* 188—204. Az elpusztult szalonnai freskóra nézve Lukácsnál nincs korbecsülés. Két helyen, Tereskén és Sepsibesenyőn két évszázadból is van kép.

¹¹ Lukács: *i. m.* 18. és 19. fk.

¹² Idézi Lukács: *i. m.* 165. Németül: „An dem selbenn tag sah der herzog Ladisla, daz ein hayd ein junckfrawen furte hinter ym auf einem ros, die was gar schone. Dem eylt er noch auf seim ros, daz was Zaig genant. Do kunt der herzog des heyden nit erreyten. Do ruft sand Lasla die junckfrawen an und sprach: „Nym den heyden pey der gurtel und val mit ym auf daz ertreich!” Das tet die selb mayt. Do wünte der heilig herzog Lasla den heyden do er lag auf der erden, und wolt in haben getot. Do fur der haiden auf und ringt lang mit sant Lasla; alz lang, das die junckfrawe dem heyden ein paynn abslug mit einer streitaxten, das er

Hasonlóan tudta Bonfini is a történetet; „Nonnulli virginem a tergo Chunum cum Ladislao colluctantem surrepta securi percussisse ac assertori suo secenturiam fuisse ferunt.”¹³

Kulcsár Péter azt a következtetést vonja le ebből, hogy Bonfini ezt a hagyományból tudta. Meglehet, de a templomi falfestmények hatásával is számolnunk kell.

Benczédi Székely István némileg eltérő változatot közöl világkrónikájában:

„Itt győzködék meg László herceg egy kunnal, ki háta megötte egy szíp leánt viszen vala a lón, kit a herceg hátul a hellebárddal érdegni kezdte. De a kun, hogy meglátá, hogy el nem szaladhatna előtte, leszökkellék lováról, azonképpen László herceg is, és küzdésbe essének, kit végre oztán a herceg meggyőze és megöle. Ezt a község Tatár Tepének mondja, hogy lőtt volna, és a leánzót Szent Anglit asszonynak. De az nyilvánvaló hazugság, mert László király idejében soha ide a tatárok nem jöttek rablani.”¹⁴

A „hellebárd” emlegetése Thuróczy krónikája augsburgi kiadásának címlapját juttatja eszünkbe, az utolsó mondat viszont jelentős új információkat tartalmaz. Így elsősorban is: „Ezt a község ... mondja.” A XVI. század közepén tehát még élt valamilyen formában a monda. (Ezt megerősíti a csekefalvi kályhacsempe is, amely kb. ugyanabból az időből való.) Ez a változat tudni vélte az ellenfél nevét is, a megmentett lányban pedig Szent Ágnest látta. Az utóbbi adat egyházi hatásra vall, de arra még nem sikerült rájönnöm, hogy miért éppen Szent Ágnest emlegették. Továbbá: a mondának ez a változata már tatárokat említ. Tévesen. Benczédi Székely István ezt meg is cáfolta. Az epikus ellenség cserélődése; „aktualizálása” viszont szokásos a szóbeli költészetben, s tatárok szerepelnek a történet más nyelvű változataiban is.

A történetnek ugyanis orosz, román és szerb legendaváltozata is fennmaradt, s ezek alapján feltehető, hogy Szent László nemzetközi epikus hőssé vált, mint később Hunyadi János vagy Mátyás király. A rendelkezésünkre álló források alapján mindazonáltal nem tudom megítélni, hogy hősi epikai hőssé vált-e más népeknél is, vagy megmaradt a legendákban. Az orosz író mindenestre más változatot tudott, mint a magyar krónikás és mint a freskófestők. Az Orosz Évkönyvek ezt írják:

„1247. [...] Ez évben a gonosz Batyj megöletése magyarok között. S mivel ez a gonosz és rossz hírű zsarnok nem elégedett meg vele, hogy oly sok gonoszat, bajt és terhes dolgot szerzett a keresztényeknek, s oly sok embert ölt meg, hanem tetszelegni kezdett vele, nem volna-e lehetséges ugyanazt megcselekedni az egész világon, hogy a keresztény név ne is említettessék többé, ismét felkerekedett a napnyugati részek felé, a nyugati ugrok ellen, akiket addig el nem ért, sok helyet és várost pusztává tett, s a Jeruzsálemet, az Isten városát ostromló 2-ik Novchodanosornak látszott ... de senki sem volt, aki vigasztalni tudott volna, mert nem embertől eredtek, hanem Isten bocsátotta reánk bűneinkért. Ezek így lévén elére ő, az Isten haragja, egészen a magyar Varadin nagy városáig, amely ti. a magyar föld közepén fekszik, közönséges fája kevés, ellenben sok a kítőnő gyümölcse és a bora, s a város egészen körül van vezetve vizekkel, úgy, hogy ezen erőssége miatt senkitől sem féltek, a város közepén pedig olyan magas oszlop áll vala, hogy a reanézőnek báméskodnia kellett. Vala pedig azon föld uralkodója Vlaslov kralj, a magyaroké, a cseheké, a németeké és az egész Tengeremelléké mind Nagytengerig. Valának pedig a magyarok előbb igazhitűek, akik a keresztiséget a görögöktől vették fel, de ezek nem értek rá saját nyelvökre áttenni az írást, a rómaiak ellenben közel lévén, megnyerték őket saját tévtanuk követőiül, s azóta mindmáig úgy vagyon. Az említett Vlaslov király szintén a római egyház követője vala, mígnem eljőve hozzá sz. Szabbás

viel. Da hielt sant Lasla yn pey dem hore; do slug ym die mayt den hals ab. Also erlost der kunig und der herczog die junckfrawen von dem gevengnusz und czugen heim mit frewden.” (SRH. II. 177.)

¹³ Idézi Kulcsár Péter: *A cserhalmi ütközet László legendájában*. Irodalomtörténeti Közlemények [a továbbiakban: ItK] 1967. 162–163.

¹⁴ Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó 1559. Bibliotheca Hungarica Antiqua III. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán. Bp. 1960. 167. verso — 168. recto.

szerb érsek, s visszatértette a tiszta keresztény görög hitre, nem nyilvánosan, hanem titokban, mert félt a magyarok felkelésétől. Sz. Szabbás 5 hónapig időzött nála, s azután visszatért övéihez, egy papot hagyva nála, aki mint a szolgák egyike éledegelt ottan. Az a gonoszok leggonoszabbja, Batyj császár eljövén a földre, városokat dúlt, embereket ölt, Vlaslov uralkodó pedig, akit sz. Szabbás Vladislavnak nevezett el, a nagy távolságok miatt nem tudta seregét összeszedni. Batyjnak akkor alkalmas ideje volt, hogy azt tegye, amit csak akar. Az uralkodó pedig látva, hogy az Isten haragja érte a földjét, siránkozott, nem tudva, mit csináljon, és napokon keresztül sem ételt nem evett, sem vizet nem ivott, hanem az oszlopon állva nézte, hogy miket csinálnak az istentelenek. A nővére menekülőben volt hozzá a városba, de a barbárok utolérték, és foglyul ejtve Batyjhöz vezették el, amit látva Vladislav király, zokogását hangos sírássá változtatva, elkezdett Istenhez könyörögni ... miközben könnyei, mint a patak árja, hullottak, melyek a márványra esvén, áthullottak rajta, mint ez ma is látható, amiről megtudták, hogy Isten segítségével velök van. Megállván pedig valaki a király előtt, monda neki: ím, könnyeidért Isten győzelmet ad neked a gonosz császáran, s amidőn a beszélő arcát látni óhajtá, senkit nem látott, s lejövén az oszlopról, megpillantá lovát, melyet senki nem tartott, rajta a szekercét, s ebből világosan megérté, hogy Isten segítségével vele van. És így lóra ülván, kiméne övéivel, akik éppen körülötte voltak, a városból, amit látva az ellenfél, félelem fogá el őket, annyi barbárt ölt meg s olyan gazdag zsákmányt aratott, aminőnek száma sem volt, másokat meg elevenen elfogott. Látván pedig a várban maradtak az isteni segílyt és az ellenség feletti győzelmet, kijövének a városból csekély kísérettel, asszonyok és gyermekek, férfiasággal eltelve, szintén öldökölték az ellenséget, senki sem állott ellen nekik, s amikor, mint előbb mondtuk, amaz istentelen Batyj a magyar havasok felé menekülne, ott érte halála magának az uralkodónak, ama Vladislavnak kezétől. Beszélük pedig némely ottlakók, hogy e Vladislav nővére, akit elfogtak volt, vele futott akkor Batyjval, s amikor Vladislav összecsapott Batyjval, a nővére Batyjnak segített, az uralkodó tehát mindkettőjüket megölte... A királyt pedig lóháton, kezében a szekercével, mellyel Batyjt megölte, kiöntötték rézből, s ott áll ma is az oszlopon a nemzedékek bámulatára és emlékére..."¹⁵

Hát ez lényegesen más változat. Mindenesetre ebben a formájában 1390 utáni, ekkor állították fel ugyanis Váradon Szent László híres lovas szobrát, amire a szöveg hivatkozik.

Igen közel áll az oroszhoz a legenda román változata is. A szerb legendaváltozat viszont közelebb áll a magyarhoz, amennyiben szintén a váradi püspök lányáról van szó benne.¹⁶

Amint a fentiekből kitűnik, a Szent László-legendának jó néhány változata lehetett, Szent László a különböző változatokban kunokkal, besenyőkkel, tatárokkal harcolt. A Képes Krónika, valamint Benczédi Székely István nem mondja, hogy a lány beavatkozott volna a párviadalba, a falfestményeken viszont ő vágja el a kun lábát; az orosz és román legendában pedig éppen hogy az ellenségnek segít. A lány — úgy tűnik, hogy legalább egy változatban — a váradi püspök lánya volt, más (későbbi) változatban Szent Ágnes.

Egészében nézve a történetet, megállapíthatjuk, hogy hangsúlyozottan hősi epikai jellegű, sőt azt is megkockáztatnám, hogy — legalábbis a témáját tekintve — igen közel áll a régies hősi epikák (pl. a török-mongol hősi epika) nővisszaszerző típusú hősi énekeihez.

Egyes kutatók a legenda lovagi jellegét is szokták hangsúlyozni, a magam részéről nem látom feltétlenül lovaginak, a fejlett hősi epika hősei ugyanis mind ilyenformák, sőt a régiesebb hősi epikában is van elég hasonló eset.

¹⁵ Hodinka Antal: *Az Orosz Ekvönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916. 471—481. Idézi Lukács: *i. m.* 166—167.

¹⁶ A románt közli Drăguț: *i. m.* 30—32. 11. jegyz. A szerbre nézve lásd Bori Imre: *A szerb Szent László-legendáról*. = *Irodalmak — kölcsönhatások*. Újvidék 1971. 5. s. kk.

László Gyula az ábrázolások alapján feltételezte, hogy itt a világosság és a sötétség erőinek a küzdelméről, valami ősi mítoszról van szó. Mivelhogy László lova és fegyverzete világosabb színű, mint a kun vitézé.¹⁷ Meglehet, hogy valóban felhasználtak valamilyen ősi mitikus szöveget, illetve annak motívumait, amikor a hagyományos hősi epikai témát László hercegre alkalmazták, de — mint Lukács Zsuzsa is figyelmeztet rá — „a világosság és sötétség, jó és rossz harca [...] a keresztény ikonográfiában is közhelynek számít”.¹⁸ Tegyük hozzá, hogy ez olyan általános és olyan szívósan fennmaradó motívum, hogy még a cowboyfilmekben is fehér kalapot viselnek a rokonszenves és feketét az ellenszenves szereplők.

Mindenesetre, mint fentebb már mondtam, a monda ránk maradt kivonatos formájában is nagyon motívumgazdag. Kísérljük meg ennek részletesebb elemzését.

3. A Szent László-legenda elemzése

A leghelyesebbnek látszik, ha az elemzést a falfestményeken megörökített fő mozzanatok szerint végezzük, mert jelenlegi ismereteink szerint is ugyanazokat a fő mozzanatokot emelnénk ki, mint az egykori festők.

3.1. Az indulás

„Ez az első kép rendszerint egy várat ábrázol. A toronyban harsonát fújnak, László kivonul seregével, és a vár nép búcsút vesz tőle” — foglalja össze az ide vonatkozó képeket Lukács Zsuzsa.¹⁹ Ennek a képnek nincs megfelelője az írott forrásokban.

Megjegyzem, hogy bizonyos falképeken, így a gelencein és a bögözin, László furcsa mozdulattal nyúl a koronájához. (A legtöbb falkép Lászlót, anakronisztikusan, királyként ábrázolja.) Önkéntelenül Arany János verse jut az eszünkbe:

Félrebillent koronáját
Halántékin igazítja;
(Toldi estéje. V. ének)

noha jól tudjuk, hogy Arany itt nem ezt a történetet, hanem a sírból kelő Szent László legendáját dolgozta fel.

3.2. A csata

A lendületes összecsapást, a csata kavargását a falképek általában sikeresen ábrázolták. Esetleg két képen is, mint a sepsikilyéni freskó. Ennek megfelelne a Képes Krónika 102. fejezetének viszonylag részletes elbeszélése. Ha a csataleírás megvolt a hősmondában is — és éppenséggel meglehetett —, az a hősi epika egy viszonylag fejlett szintjére vall. A régies hősi epikában csak párviadalok, illetőleg szörnyek elleni küzdelmek vannak. Majd egy hős harcol egész sereg ellen. Vagy csak néhány — általában legfeljebb három — hős. Ez utóbbi szintet az, egyébként igen művészi, orosz bylinák sem haladták meg. (Jurák-szamojéd hősi énekekben néha többen is vannak, de ott meg annyira kevés az ember, hogy eleve nem léphetnek fel nagy hadseregek. Bár az énekek — erős költői túlzással — az ellenségről néha azt állítják.) A délszláv és a francia hősi epika viszont ábrázolta seregek küzdelmét, sőt egy-két esetben az egyébként régies északi-osztják hősi epika is. Valószínű mindenesetre, hogy a Szent László-legendában a harc leírása rövid és stilizált volt. Hiszen az még a XVI. század közepén is lényegében néhány

¹⁷ László: i. m. 427.

¹⁸ Lukács: i. m. 172.

¹⁹ Lukács: i. m. 163.

formulára redukálódik a *Cantio de militibus pulchra* címen emlegetett, a szóbeli hősi epikához igen közel álló históriás énekben.²⁰

3.3 A lovas üldözés

A lovas üldözés viszonylag ritka motívum a hősi epikában, ami különösnek tűnik, ha meggondoljuk, hogy Eurázsia-szerte mennyit hadakoztak lovon. Esetünkben ez az epizód több archaikus motívumot is tartalmaz. Próbáljuk ezeket részletezni.

Szent László a falképeken — és a Képes Krónika illusztrációján — fehér, illetve almásszürke lovon ül, a kun vitéz pej lovon. Erre a világos/sötét oppozícióra már fentebb is utaltunk. Ez a lovak színe szerinti szembenállás még két esetben előfordul a XI. századi (vonatkozású) magyar hősi epikában.

A Képes Krónika 79. fejezete beszéli el Béla herceg párbaját a pomerán bajjívóval. Jellegzetes hősi epikai, bár az irodalomtörténészek által keveset emlegetett történet. A fejezetet illusztráló miniatúrán Béla fehér, a pomerán pedig pej lovon ül.

A Képes Krónika 118. fejezete elmondja, hogy a kemeji csatában „a Vencellin neméből való Márton fia Opos, a dicső vitéz, a herceg Péter nevű bátor vitézét — aki sötétbarna ló hátán járt a többi előtt és fénylő páncélba, aranyozott sisakba öltözve, párviadalra hívta a vitézeket — páratlan győzelemben győzte le. Fakó lován, bozontos bőrvértjében Opos egymaga ugrott ki Salamon csapatából az említett vitéz elé és lándzsájával mint a villám döfte át vértjét, úgy szúrt Péter szíve közepébe.”

²⁰ Régi Magyar Költők Tára [a továbbiakban: RMKT] VII. 175—184.

115 *Két fél össze erősen roppanának,*

Az törökök mind Allát kiáltának,

Az magyarok mind Jézust kiáltának.

Két fél össze erősen roppanának,

Reggeltől fogva mind estveig vívának,

120 Szegény magyarokban sokan meghalának.

Törökök elől magyarok futának;

Magyarokat messze nem űzték vala,

Nap immáron hogy alámegyen vala.

Falka barmot távolý földön látának,

Magyar seregnek azt alítják vala,

125 Az törökök rajta rémültek vala.

Kevés magyar ismét nekiek tére,

Nagy erős viadalt velek tartának,

Szegény magyarok sokan meghalának.

Magyarok elől törökök futának,

130 *Törököket messze nem űzték vala,*

Az Istennek hálákat adtak vala.

Hogy viadal helyre űzhették vala,

Törököket messze nem űzték vala,

135 *Nap immáron hogy alámegyen vala.*

Kiemeltem a változatlanul vagy csekély változtatással ismétlődő sorokat. Varjas Béla a *Szép ének a gyulai vitézekről* c. kitűnő tanulmányában kimutatta, hogy a többi sor nagy része is formulajellegű és más históriás énekekben is előfordul. Varjas Béla: *A magyar reneszánsz társadalmi gyökerei*. Bp. 1982. 185—219.

Megjegyzendő, hogy mindkét esetben lándzsával küzdenek, mint ahogyan Szent László is előreszegezett lándzsával üldözi a kun vitézt. Úgy látszik, a magyar hősi epikában létezett egy ilyenfajta párbaj (is). Az még további vizsgálatot igényel, hogy ez meg lehetett-e már a XI. században is, vagy XIV. századi fejlemény, mindenesetre három különböző adat is igazolja, hogy megvolt a hősi epikában.

Szent László tehát megközelíti a kun vitézt, de sehogya sem tudja utolérni. Mármost a Képes Krónika szerint. A falfestmények egy részén ugyanis utoléri, de a kun vitézt nem fogja fegyver.²¹ A krónika racionalisabb változatot tartalmaz: karnyi távolság maradt még a lándzsa hegyétől a kun hátáig („quasi brachium hominis erat inter lanceam et dorsum Cuni”).

A freskókon másképpen van: így pl. a viszonylag igen korai, 1317 körülről való kakaslovnici freskón világosan látszik, hogy László herceg lándzsája keresztülszalad a kun vitézen anélkül, hogy ártana neki (ámbátor a kun vére kifröccsen); a kun nyilai viszont visszapattannak Lászlóról. Ez tulajdonképpen a sebezhetetlenségnek két különböző formája. Mind a kettő előfordul pl. mongol hősi énekekben.²²

Átszalad László lándzsája a kun vitézen a gelencei, a szepesmindszenti és a rimabányai freskón is. Számos más esetben (pl. a zsegrain, a sepsikilyénin, az erdőfülein, a maksain) a lándzsa éppen a kun vitézig ér, kérdés, ezt hogy kell érteni. (A maksain, úgy tűnik, megsebesíti.) Tegyük hozzá, hogy sok esetben a freskó annyira meg van rongálódva, hogy nem lehet megállapítani, hogyan ábrázolták ezt a jelenetet eredetileg.

A kun vitéz nyilai a szepesmindszenti freskón is visszapattannak Lászlóról.

Sebezhetetlen hősök (Siegfried, Akhilleusz stb.) gyakran előfordultak a régies hősmondákban. Ami pedig a képi ábrázolásokat illeti, egy szogd ötvösök készítette VII—VIII. századi aranyozott ezüstitálon, amely a Perm vidékéről került elő, két csúcsos sisakú vitéz küzd egymással, gyalogszerrel. Az egyiknek a lándzsája keresztülszalad a másikon, a másik viszont már a harmadik nyilat lövi az ellenfele mellébe. A földön egy csomó törött fegyver hever.²³ Ez a sebezhetetlenség tekintetében a Szent László-legendát ábrázoló freskókkal elég közeli párhuzamot mutat. Megjegyzem, hogy a Benkő Elek által kiásott csekefalvi kályhacsempén is gyalog küzdenek, a kun Lászlóra nyilaz, aki viszont éppen ráemeli a csatabárdját ellenfelére.

László herceg tehát nem éri el, illetve nem tudja megsebesíteni a kun vitézt, találékonyasága azonban segít rajta. „Szép húgom! — mondja — Fogd meg a kunt övénél, és vesd magad a földre!” (A találékonyaság a régebbi magyar epikus hősök jellegzetes tulajdonsága. Lásd Lehel, Csanád stb. Ezt itt nincs terem részletezni, epikus hőseink jellegzetességeiről külön tanulmányt írtam.)

A jelenetnek nem ismerem párhuzamát egyik nép hősi epikájából sem. Mint már megírtam,²⁴ hősmesékben van párhuzama, ha nem is pontosan ebben a formában. Az *Allatsógorok* mesetípus *K* epizódjában mindig a mesehóst üldöző sárkányt dobja le a lova. (A mese típuszáma Berze Nagy János katalógusában 552. Berze Nagy összeállításából nem tűnik ki, hogy ennek az epizódnak volna nemzetközi párhuzama.) Egy gernyeszegi mesében például, amint a „felső világból” menekülnek:

„[...] felpakoltak, fel a nyeregbe, s a királykisasszonyt elől. Megindult a hatlábú táltos, megyen lefelé úgy, mint a fekete fene. Megyen, megyen. Hát úgy másnap reggel, úgy mikor már jól virradott, elkezdi a táltos:

— Na, édes kicsi gazdám, nézz hátra, hogy mit látsz. Nézzél fel.

— Ej, te édes kicsi lovam, jön a sárkány, mindjárt utolér.

[...]

²¹ A küzdők sebezhetetlenségét László Gyula már korán felismerte. László: i. m. 413, 429.

²² Vö. Ramstedt, G. J.: *Nordmongolische Volksdichtung*. Helsinki 1973. = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* [a továbbiakban: MSFOu] 153.

²³ Közli: Hoppál Mihály—Jankovics Marcell—Nagy András—Szemadám György: *Jelképtár*. [Bp. 1990] 64.

²⁴ Demény: i. m. 180.

Akkor elkezd a másik ló [a hős lovának a lánya], amelyik a sárkányt hozta:

— Ügyekez, édesanyám, mert a sarkantyúját az oldalamba vágta, muszáj, hogy menjek.

— Ha az oldaladba vágta, dobd le a hátadról.

Akkor megbillentette a ló a sárkányt, leesett a sárkány. Ment lefelé. Mikor közeledett a földhöz, hát messzünnen azt gondolta a földnek, hogy egy szenescsutak. Kiabált a sárkány:

— Állj félre, te szenescsutak, mert leverlek!

De már le is esett a földre és izzé-porrá ment.²⁵

Azt, hogy a mesehős által üldözött ellenséget dobja le a lóva, csak Jakab Istvánnak egy nem tipologizálható, de több hősi epikai motívumot is tartalmazó meséjében találtam meg. *A zöldbeli király leánya* címmel elmondott mesében a mesehős legyőzi a török sereget, majd táltos lován üldözi annak vezérét, a török császár fiát. (Nőrablásról itt nincs szó.) A török lóva megszólal:

„ — Kedves gyermekem, ne üldözzél tovább, én már vén vagyok, és nem bírok menni tovább.

Azt mondja ekkor a ló:

— Hogyne üldöznék én tégedet, anyám, mikor te szültél a világra, és te szállsz ellenem harcolni. Dobj le azt a pogánt magadról, és akkor nem üldözlek többé.”

A ló ledobta, a hős meg levágta a fejét.²⁶

A bátorjai és a zsegrai falfestményeken (s talán a bibarcfalvin és a gömörákosin is) ábrázolták, amint a lány lerántja a kun vitézt.

Néhány freskón — így a maksain és az erdőfülein biztosan — az üldözési jelenetben a lány fogja László lándzsanyelét. Nem értem, mi akar ez lenni. Mindenesetre aligha a kunt akarja védeni, hiszen a következő jelenetben elvágja a lábát, majd a torkát is. Más freskókon, így a kakaslomonicin, a gelencein, a sepsikilyénin, a lány a kun vitéz fíját fogja.

Van tehát itt egy motívumkomplexumunk, nőrablással, lovas üldözéssel, fakó és pej lóval, sebezhetetlenséggel és lóról ledobással, amelyet ebben a formában sehonnan sem ismerünk, s távoli párhuzamai is csak magyar mesékből kerültek (még) elő.

3.4. A párbaj

A kun vitéz tehát lekerül a lóról, és a Képes Krónika szerint a lány kéri Lászlót, hogy ne ölje meg. Azt hiszem, mindenki, aki írt erről, megemlítette, hogy ez nyilvánvaló ellentmondás, mert ha szerette a kun vitézt, miért rántotta le a lóról. Ennek, úgy gondolom, az lehet a magyarázata, hogy a lány már legyőzöttnek hitte a kunt és megsajnálta.²⁷

²⁵ *Róza királyfi*. Berekméri Sándor gerneszegi meséi. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta Szabó Judit. Bukarest 1977. 95—96.

Csak a kézirat lezárása után volt alkalmam megnézni az új mesekatalógust. Ez „MNK 300A** A sárkányt saját lóva pusztítja el” cím alatt külön tárgyalja ezt a motívumot mint „típusként számon tartott meseelem”-et, amely kizárólag „bizonyos típusláncokat zár le”. 54 előfordulásról tud. Összehasonlító anyagot nem ad, a bibliográfiából ítélve az orosz, a román és a nogaj-tatár folklórban is megvan ez a motívum. *Magyar Népmesekatalógus*. Szerk. Kovács Ágnes. *A magyar tündérmesék típusai* (AaTa 300—749). Összeállította és a bevezetőt írta Dömötör Ákos. Bp. 1988. 50—60.

²⁶ *A mesemondó Jakab István*. A meséket gyűjtötte és lejegyezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri Nagy Olga és Vő Gabriella. Bukarest 1974. 359.

²⁷ Egy modern környezetben lejátszódó videofilm (A karatebajnok. IV. rész. A szamurájkard; Richard Nortonnal a főszerepben) a lányt kiszabadító főhős japán karddal megvív a lányrabló banda vezérével (ez elég logikátlan, mert löfegyvereik is vannak, de ezt most hagyjuk), a főhős győz, de amikor levágná a már megsebesített és a földre esett ellenfelének a fejét, az elrabolt és megkínzott thai lány közbeavatkozik és nem engedi. A bandavezér aztán úgyis meghal, de ez a mi szempontunkból már lényegtelen. A lényeg az, hogy a nők megsajnálják a már földön fekvő, legyőzött ellenfelet. Illetve a hősmondákban az általuk képviselt humanitárius szempont szerint nem illő a már földre esett ellenséget tovább bántani.

A hősök megküzdenek. Mégpedig birkóznak, állítólag azért, mert úgysem fogja őket fegyver. A birkózás a hősi epika régi rétegének jellegzetes párviadala, legalábbis Ázsiában és Kelet-Európában. Előfordul a török-mongol hősi epikában, az osztjákban, a szamojédban, a szerb-horvátban, a bolgárban, a románban, az oroszban stb. Rádásul igen sokáig fennmaradt, még az igen-igen késői fejlődési fokot képviselő *Sahnáméban* is gyakori. Ez a motívum tehát önmagában alig releváns, legalábbis az összehasonlítás tekintve. Azt azonban mindenesetre megállapíthatjuk, s számunkra az is igen fontos, hogy a birkózás mint párviadal a magyar hősi epikáknak is része volt. Sőt a hősi epikának legalábbis egy bizonyos rétegére ez lehetett jellemző, mert — amint Mályusz Elemér felhívta rá a figyelmet²⁸ — Botond, Szent László és Toldi Miklós egyaránt birkózik ellenfelével.

A küzdelem kimenetelét azonban a Szent László-legendában a lány dönti el, s ez a viszonylag ritka motívum leszűkíti az összehasonlítás körét. A délszláv hősi epikában ismételtelen előfordul ez a motívum. Megvan a bolgárban és az oroszban is. A románban csak olyan változatban ismerem (a *Ghiță Cătănuță* c. epikus énekben), amelyben a hős kéri a feleségét, hogy segítsen neki birkózás közben, de az megtagadja. Ez a román ének különben a *Vitéz és kegyes* c. balladánk párhuzama. Ugyanennek a délszláv és bolgár változataiban a nő hol a hősnek, hol az ellenfelének segít. Az utóbbi megoldást tartalmazó változatokban aztán meg is bűnhődik, akárcsak a román redakcióban.²⁹

A török-mongol hősi epikában a motívum legalábbis ritka. Egyetlen esetről tudok: a *Dzsoloj kán* c. karakirgiz hősi énekben fordul elő, hogy a birkózó hősök a nő segítségét kérik, de az nem tudja eldönteni, mit tegyen. A győztes Dzsoloj kán utóbb feleségül veszi.³⁰ (A fentebb felsorolt előfordulások egyikében sem az elrabolt nő visszaszerzéséről van szó.)

Meglepően szoros párhuzamot találunk viszont egy jurák-szamojéd (nyenyec) epikus énekben. Műfajilag ez talán az első személyes, viszonylag újabb keletűnek látszó hősi énekek, a *jarabcok* közé tartozik, noha jóval rövidebb.³¹ Az adatközlő azonban, talán mert a nő mondja el benne az eseményeket, *női éneknek (nénginc)* nevezte. Mivel igen rövid, fontosságára való tekintettel nézzük meg teljes egészében. (Az eredetileg énekel szöveget, Kuprijanova módszerét követve, prózaként adom. Mint Hajdú Péter kimutatta,³² a diktálás után feljegyzett nyenyec énekek esetében az eredeti versforma különben sem rekonstruálható.)

„Egy tunguz harminc szusszojt [az egyik nyenyec nemzetséghez tartozó embert] ölt meg egy éjjelen. A tunguz a karavánomat felszerszámozta, a karavánomat vezetni kezdte, a gyeplőmet a teste mögé kötötte. Tízezeren megyünk [ti. tízezer rénszarvassal]. Miután egy ideig vándoroltunk, a tunguzom sátránál találjuk magunkat. A sátorban senki sincs, csak a lánya. Élünk. A tunguz mindennap vándorol. Egy napon jött egy gyalogjáró ember; a bátyám volt. A bátyámat eldugtam, a tunguz lány azt mondta:

— Rejtsd el a bátyádat! Az apám megöli, ha itt találja.

Eldugtam. Este jött a tunguz. A tunguz szólt:

²⁸ Mályusz Elemér: *Az V. István-kori gesta*. Bp. 1971. 103.

²⁹ Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa*. Bp. 1976. II. 208—211. Amzulescu, Al. I.: *Cîntecul epic eroic*. Tipologie și corpus de texte poetice. București 1982. 161—166; 693—698. Nagy László: *Sólymok vére*. A bolgár népköltés antológiája. Bp. 1960. 347—353. Hasonló birkózás van az *Iván Godinovics* c. orosz bylinában is. Lásd Propp, V. Ja.: *Russzkij geroicseskij eposz*. 2. izd. Leningrad 1958. 126—134. Ebben a hős idegen országból nőül, hazafelé menet meg kell küzdenie a nő másik, „hitetlen” kéréjével. Birkóznak, leteríti az ellenfelét, és kéri a nőt, hogy hozza oda a kését. A nő azonban az ellenség kérésére vagy annak adja oda a kést, vagy más változatokban le is löki a földön fekvő „hitetlen” melléről a ráült Ivánt, akit aztán tölgyfához kötnék. (A *Vitéz és kegyes* bolgár redakciójában is fához köti a hóst a nő régi kéréje.) Iván azonban megmenekül, és kegyetlen bosszút áll.

³⁰ Radloff, Wilhelm: *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stamme Süd-Sibiriens*. St. Petersburg 1882. V. 2. sz.

³¹ A nyenyec hősi epikai műfajokról Hajdú Péter: *Északi szamojéd epikus énekek*. Ethn. LXXXVII(1976). 488—495.

³² Hajdú: i. m.

— Vidám lett az arcotok. Ki jött ide?

Így szóltam:

— Ugyan ki jött volna?

Besötétedett. Az éjszaka közepén — az íja az utolsó szán oldalfái között volt — a tunguz íját a bátyám a kezével megragadta. A tunguz nem aludt; az egyik végét a tunguz erősen tartotta, a másikat a bátyám erősen megragadta, kétfelé húzták, az íj kettétört; egymásnak mentek. A bátyám szólt:

— Végem van.

A tunguznak volt egy kardja. Fogtam a kardot, a kezemben tartottam, nem tudtam, melyiket üssem. A tunguzt ütöttem meg, a térde mögött. A tunguz a földre esett, a tunguzt megöltük, a saját földünkre visszaköltöztünk. A tunguz lányát a bátyám feleségül vette. Mostanig élünk.”³³

A szamojéd énekekben és a Szent László-legendában azonos maga az alaptéma, az elrabolt nő visszaszerzése/megmentése; azonos a fegyver nélküli birkózás, melynek során az elrabolt nő hátulról elvágja a nőrabló lábát (igaz, hogy a térde mögött, nem pedig az Achilles-inát); azonos talán még az is, hogy karddal vágja el (az utóbbi változat egyedül a Thuróczy-kronika augsburgi kiadásának címlapján van meg, a lány az összes többi ábrázoláson csatabárddal vágja el a kun vitéz lábát). Valószínűleg az is számon tartandó, hogy a szamojéd énekekben a tunguz lábát a saját kardjával vágja el.

„A tunguzt megöltük” — mondja a szamojéd szöveg. Lehet eszerint, hogy a lány a földre esett nőrabló megölésében is részt vett, akárcsak a Szent László-legendában.

Az, hogy az elesett ellenfele lányát a hős a szamojéd énekekben feleségül veszi, a mi számunkra meghökkentő, az archaikus hősi epikában viszont teljesen szokásos megoldás.

Még egy dolog érdemel figyelmet a fenti szövegben: „Fogtam a kardot — mondja a szamojéd lány —, a kezemben tartottam, nem tudtam, melyiket üssem.” Ennyiből nem lehet ugyan még következtetéseket levonni, de addig is, amíg esetleges további adatok birtokába jutnánk, említsük meg, hogy a cselekménynek ettől a pontjától ágaznak el a különböző változatok. A román és az orosz legendákban Szent László húga Batu kánnak, a délszláv és a bolgár hősi epikában pedig a nő hol a hősnek, hol az ellenfelének segít.

Néhány további szamojéd és osztják változat elemzését a 4. és 5. fejezetre halasztjuk.

A birkózás archaikus voltát különben nem kell abszolutizálni. Az északi-osztják hősi énekek közül a *feleségszerző* típusban, ami viszonylag késeinek látszik,³⁴ gyakoribb, mint a korábbiakban. Még hozzá ott a hős alulmaradna, ha egy rokona meg nem mentené. Egy osztják eredetű, vogul nyelvű énekekben³⁵ a hőst ráadásul egy nő menti meg, de mint harcos, nem pedig mint akiért a küzdelem folyik.

Birkózás közben a kun vitéz a kakaslovnici és a székelyderzsi freskón tüzet fúj Szent László felé. Zrínyinél:

Nehéz fegyver alatt Demirhám fúj lángot,
Nem ád Deli Vidnek semmi nyugodalmot;
De Vid sem aluszik, mert már közel jutott
Minden szerencséhez, s jól forgatja kardot.

(*Szigeti veszedelem*. XI. 68.)

Majd később, Deli Vid és Demirhám utolsó párviadala alkalmával Deli Vid

³³ Lehtisalo, T.: *Juraksamojedische Volksdichtung*. Helsinki 1947. MSFOu. 90. 73. sz. 345–347. — Demény: i. m. 178–179.

³⁴ Vö. Demény István Pál: *Az északi-osztják hősi énekek tipológiai elemzése*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények [a továbbiakban: NyIrK] XXI(1977). 33–43. és Demény István Pál: *Az északi-osztják hősi énekek történeti fejlődése*. NyIrK. XXII(1978). 147–158.

³⁵ Vogul Népköltési Gyűjtemény [a továbbiakban: VNGY] II. 204–221.

...nem messze magától nézi Demirhámot,
Nehéz fegyver alatt hogy fúj tüzet s lángot.

(Uo. XIV. 104.)

Zrínyinél ez természetesen már csak metafora, de kérdés, hogy mi volt eredetileg a Szent László-legendában.

A motívumnak más hősi epikai előfordulását nem ismerem.

Propp írja, Nansen nyomán, hogy az eszkimó sámánok tüzet fujnak, s hozzáteszi, hogy rendszerint csak a fekete sámánok. (A kiegészítő megjegyzés nem teljesen világos. Van-e egyáltalán fekete sámán az eszkimóknál?) Sternberget is idézi, aki szerint a gilják sámán a sámánkodás alkalmával fúj tüzet. Hivatkozik egy nyugat-afrikai, joruba mondára is, ahol az egyik szereplő tűzfújással igazolta rendkívüli voltát.³⁶ Nansen nyomán viszont ugyancsak Propp azt is megemlíti, hogy a középkori európai elképzelések szerint az ördög fújt tüzet. A mi esetünkben ez megmagyarázná, hogyan kerülhetett ez a motívum templomi falfestményekre, illetve, hogy utólag hogyan értelmezhetők. Említsük meg, hogy a *Szigeti veszedelem* szerint: „Demirhám mint ördög, hogy eztet meghallá” (VII. 92.), ti. azt, hogy Deli Vid ölte meg a barátját, Hamvivánt.

Ebben a motívumkomplexumban van tehát birkózás, sebezhetetlenséggel, tűzfújással, segítő nővel, az ellenfél lábainak elvágásával. Ebben a formájában ritka motívum.

Tegyük hozzá, hogy a bögözi, a sepsikilyéni és talán a gelencei freskón a lovak is küzdenek egymással. László Gyula ennek nagy jelentőséget tulajdonít, szerinte ezek táltos lovak.³⁷

A táltospárbaft még olyan értelemben is említi László Gyula, hogy a bika képében küzdő táltosoknak is szokott lenni segítőjük, aki a legtöbbször az ellenséges bika horgasínát üti.³⁸ A bika képében történő táltospárbaftak viszonylag sok változatát jegyezték fel, főleg az Alföldön. Diószegi Vilmos ezeket szépen (és igen részletesen) elemezte is.³⁹ Párhuzamuk a Szent László-mondával azonban szerintem nagyon távoli.

A Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának címlapján a lovak, mialatt gazdáik birkóznak, egy-egy fához vannak kötve. Mégpedig Szent Lászlóé egy lombos fához — igaz, hogy elég kevés rajta a lomb —, a kun vitézé pedig egy száraz fához, amelyen egyetlenegy levél sincsen. Itt feltehetőleg a — népdalainkban is előforduló — zöld/száraz (élő/élettelen) oppozícióval van dolgunk.

3.5. A lefejezés

A falfestményeken a következő jelenet a kun lefejezése, mégpedig mindig abban a formában, hogy László a hajánál fogva tartja a legyőzött vitézt, s a lány vágja le a fejét.

Maga az ábrázolás, véleményem szerint, egy XIV. századi kivégzési módra megy vissza. Pór Antal így írja le Durazzo Károly herceg kivégzését, akit Nagy Lajos király 1348-ban halálra ítélt: „üstökénél fogva fejét hátra hajtották, és Becsei Imrefia Vesszős torkon verte pallosával, mígnem feje elvált torkától”.⁴⁰

De mit jelent az, hogy minden esetben a lány fejezi le a kun vitézt? Dvoráková — szerintem nem is rossz — magyarázata szerint a festő néptömegek támogatását akarta ezzel kifejezni.⁴¹ Azonban más magyarázat is lehetséges.

³⁶ Propp, V. Ja.: *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*. Traducere de Radu Nicolau. Prefața de Nicolae Roșianu. București 1973. 217. S mindezt azért idézi, hogy a mesebeli táltos ló tűzfújását igazolja.

³⁷ László: i. m. 427–428.

³⁸ László: i. m. 428.

³⁹ Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. 4., változatlan kiadás. Bp. 1983. 108–122.

⁴⁰ Pór Antal: *Az Anjouk kora. = A magyar nemzet története*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bp. 1895. III. 193.

⁴¹ Dvoráková, Vlasta: *La légende de Saint Ladislav découverte dans l'église de Valka Lomnica*. Iconographie, style et circonstances de la diffusion de cette légende. Buletinul monumentelor istorice XLI(1972). 4. sz. 33, 41. Lásd még Drăguț: i. m. 30.

A kun ugyanis, mint láttuk, sebezhetetlen. Feltehető, hogy csak az Achilles-inán volt sebezhető, ott is csak a lány által. Legyőzése után azonban, úgy látszik, még mindig sebezhetetlen, legalábbis László számára, ezért kell a lánynak lefejeznie.

Az erdőfülei, gelencei, kakaslovnici, maksai, sepsikilyéni és zsegrai falképeken a lány feltűnően görbe karddal vágja le a kun vitéz fejét. Ez minden bizonnyal a kun fegyvere, valószínűleg csak ettől halhat meg. A görbe kardra, mint a kun vitéz fegyverére, tudommal László Gyula figyelt fel,⁴² de nem vont le az ebből adódó következtetéseket. A Szent László-legenda mindenestre több változatban is élt, erre utalhat az is, hogy pl. a bántornyai, a derzsi és a vitfalvi freskón, valamint a Vatikáni Legendáriumban a lány csatabárdal, az ócsai freskón pedig egyenes karddal vágja le a kun fejét.

Ahhoz a motívumhoz, hogy az epikus ellenség csak a lány által halhat meg, csak szamojéd párhuzamokat tudok idézni. Ez nyilván nem jelenti azt, hogy a motívum másutt biztosan nincs meg, de az obi-ugor mellett éppen a szamojéd epikával foglalkoztam többet.

A *Jabta Szalja gazda fia* c., több változatban is kiadott, a bosszú témáját tárgyaló nyenyec *szudbabc* (régi stílusú hősi ének) egyik változatában,⁴³ amely változat egyébként talán a *jarabcok* (tehát az újabb stílusú hősi énekek) hatását mutatja, amikor a hős az egyik sebezhetetlen ellenfelével birkózik, a húga odaugrik, és egy bűvös késsel leszúrja azt. Itt különben az a motívum is megvan, hogy a sebezhetetlen ellenség csak a saját fegyverétől halhat meg; a bűvös kés egy másik sebezhetetlen ellenségé volt, de azt a hős ölte meg a késsel, segítő nő nélkül.

Egy meglehetősen hosszú, régi motívumokat is tartalmazó, de ebben a formájában feltehetően újabb keletű *jarabcban*,⁴⁴ amely egy nő hányatott életét beszéli el (a *jarabcok* egyik témája), a hősnő a férje védelmében birokra kel egy ellenséggel, leteríti, de hiába vagdalja a késével, az csak akkor hal meg, amikor a saját húga átugorja, mondván: rossz ember, sok embert megölt.

A *Kercsa-ju gazda* c., zürjén nyelven előadott jurák-szamojéd *jarabc* egy kiadatlan változatában a főhős megbirkózik az ellenfelével, de csak akkor tudja legyőzni, amikor a megmentett lány az ellenséget átlépi, aki ettől meghal.⁴⁵

Maga az a motívum, hogy a sebezhetetlen hős csak a saját fegyverétől halhat meg, úgy tűnik, hiedelemszinten többfelé is előfordul (Jókainál is megvan a *Levente* c. színművében), de a hősi epikában legalábbis ritka.

Összefoglalva az eddig elemzett motívumokat, azt állapíthatjuk meg, hogy a Szent László-legendában érvényesül bizonyos hármastagolás, amennyiben az elrabolt lány három menetben (etappban) töri meg a kun vitéz erejét:

1. lerántja a lóról (különben nem lehetne utolérni);
2. elvágja a lábát (különben nem lehetne legyőzni);
3. levágja a fejét önnön fegyverével (különben nem halna meg).

Némelyik képsor ezzel be is fejeződik, de az ábrázolások egy részén még egy kép következik.

3.6. A fejbenezés

Tulajdonképpen ennek alapján jött rá Nagy Géza 1913-ban, hogy itt keleti eredetű mondáról van szó. Hasonló jelenetet talált ugyanis egy — azóta többször közölt — ókori szibériai aranylemezen, s ennek alapján megállapította, hogy „a Szent László-legendákba pogány korból eredő mondai elemek is keveredtek”.⁴⁶

⁴² László: i. m. 419.

⁴³ Kuprijanova, Z. N.: *Epicseszkie pesznyi nencev*. Moszkva 1965. 161—173.

⁴⁴ Kuprijanova: i. m. 588—612.

⁴⁵ Mikusev, A. K.: *Komi epicseszkie pesznyi i balladv*. Leningrad 1969. 282. 15. jegyz.

⁴⁶ Idézi László: i. m. 416—417.

Ennek alapján ismerte fel aztán a jelentőségét László Gyula, aki a *Molnár Anna* c. népballadánk fa alatti jelenetével is meglátta a kapcsolatát.⁴⁷

A szakirodalom itt összevissza szokott emlegetni két egészen különböző dolgot: az 1383-ból való bántornyai freskón a kun vitéz fejébe néz az elrabolt lány még a csata előtt; ezzel szemben az erdőfülein, a kraszkóin, a maksain, a rimabányain, a székelyszerzsin, a székesmindszentin, a tereskein, a vitfalvin, a zsegrain, sőt még a Vatikáni Legendárium egyik miniatúráján is Szent László fejébe néz a lány, mégpedig a befejező képen.⁴⁸ Feltehetőleg másutt is ábrázolták még a fejbenézést, így pl. talán Gömörirákoson és Bibarcfalván, erről azonban egyelőre többet nem mondhatunk, a freskók ugyanis többnyire nagyon rossz állapotban, hiányosan maradtak ránk.

A kun vitéz szeme a bántornyai freskó fejbenézési jelenetén le van hunyva, tehát alszik. (A középkori freskófestészet bizonyos szabályok betartásával dolgozott. A lehunyott szem az alvást jelentette.) Ez a *nőrablás (szöktetés) utáni hősi álom* motívuma.⁴⁹ Fa alatt vannak, ha ez a fa viszonylag kicsinek is van festve.

Fa alatt vannak — legalábbis az esetek többségében — akkor is, amikor a lány Szent László fejébe néz. Ez a jelenet, megítélésem szerint, az *énekvégi hősi álom*nak felel meg: Szent László szeme is le van hunyva, tehát alszik.⁵⁰

Mit jelentett maga a fejbenezés? Semmi esetre sem eufemizmus: a lány tetvést az alvó hőst. Az északi-osztják hősi ének megfogalmazása szerint: „csontos fejű sok tetűm sokját öli.”⁵¹ Persze nem akárkinek fogdosztak tetveket a hajában, ez utalás a szerelmi együttlétre is. Malinowski írja, hogy a Trobriand-szigeti bennszülöttek szerint a tetvést és a tetvek megevése „amellett, hogy kellemes, a benső kapcsolat intenzív érzését kelti”. Amint egyik adatközlője mondotta: „Ha szerelmi kirándulásra megyünk, meggyújtjuk tüzünket; vesszük méstartónkat (és bételt rágunk), vesszük dohányunkat (és elszívjuk). Élelmet nem viszünk magunkkal, ezt szégyellnénk. Megyünk, egy nagy fához érkezünk, leülünk, kutatunk egymás fején, és megesszük a tetveket, megmondjuk a nőnek, hogy közösülni akarunk. Ha megtörtént, visszamegyünk a faluba.”⁵²

Hogyan kerülhetett ez a jelenet a templomok falára? A legendában nyilván átértelmezték, de a népből sokan emlékezhetek az eredeti jelentőségére is. Nyilván nagyon mélyen gyökerezhetett a hagyományban, ha nem lehetett elhagyni.

Az, hogy fa alá ülnek le, egészen természetesnek látszik (vö. a fentebbi melanéziai adattal), a hősi epikában azonban ennek külön jelentősége is van. Mint pl. a *Molnár Annában* is, amint azt a következő fejezetben részletezzük. A szibériai hősi epikából Vargyas több párhuzamot is felhoz — de elég távoliakat — a fa jelentőségére nézve.⁵³

Maga a fejbenezés elég elterjedt motívum, ismerjük szibériai török, vogul, osztják, román előfordulásait, sőt még a Grimm-mesékben is megvan. De ilyen specifikus helyzetben, mint a Szent László-legenda zárójelenete, másutt nem találkoztam vele.

Egyes képeken — de számomra egyértelműen csak a zsegrain — Szent László fegyverzetének egyes darabjai a fára vannak akasztva. Szerintem ez egészen természetes, ha valaki lefekszik aludni, persze hogy leteszi a sisakját, vaskesztyűjét stb. Vargyas úgy vélte, hogy ezt a motívumot a szibériai török hősi epika hőseinek fegyverkapásával lehet párhuzamba állítani⁵⁴ (csak hogy azok természetesen az ének elején kapják a fegyvert, nem

⁴⁷ László: i. m. 417—420.

⁴⁸ László Gyula már 1944-ben felismerte ezt a különbséget (i. m. 420.), de a kutatás akkori szintjén nem vonhatta le a következtetéseket.

⁴⁹ A nőrablás/nőszöktetés utáni álomról Demény István Pál: *Kerekes Izsák balladája*. Bukarest 1980. 83—93, 118—119.

⁵⁰ Az énekvégi hősi álomról Demény: *Kerekes Izsák...* 53—57, 147—148. Demény: *Kísérlet...* 181—183.

⁵¹ Idézve Demény: *Kísérlet...* 177.

⁵² Malinowski, Bronislaw: *Baloma*. Válogatott írások. Bp. 1972. 193—194. Erre az adatra Szilágyi N. Sándor hívta fel a figyelmet, akinek ezúton is köszönetet mondok.

⁵³ Vargyas: *Kutatások...* II. 495—499.

⁵⁴ Vargyas: i. m. 498—499.

pedig a befejező jelenetben, úgyhogy ez a párhuzam kétes); László Gyula szerint viszont azt is jelzi a kiakasztott fegyver, hogy a vitéz nővel van, ne zavarják⁵⁵ (csakhogy az általa felhozott esetben a fegyver egy épület ajtaja elé van kitéve). Mindazonáltal valószínűnek tartom, hogy a fa, amelynek ágain fegyverek függenek, egy ritka hősi epikai motívum, pontosabban kellék. Ennek alkalomadtán jó lenne utánanézni.

Szent László tehát alszik a képsorozat utolsó jelenetében, feje a megmentett lány ölében. Ez — olyan bizonyossággal, amilyen a humán tudományokban egyáltalán létezik — az énekvégi hősi álom ábrázolása.

Az énekvégi hősi álom motívuma csak a szelkup (osztják-szamojéd) hősi epikában általános, ahol mind a négy eddig kiadott hősi ének azzal végződik, hogy a hős újonnan szerzett vagy netalán visszaszerzett feleségével aludni tér.⁵⁶ Megvan a motívum két haksz (abakáni tatár) hősi énekben⁵⁷ és egy karakirgiz hősi énekben⁵⁸ is. Hogy ne legyen kétely az álom rendkívüliségét illetően: „az idők végezetéig / alszunk mi” — mondja az egyik szelkup hős. (A másik három hasonlóan nyilatkozik.)

A vogulban is megvan a motívum, de ott utalás van a szereplők további életére is.

Pl.:

a kárpittal eltakart szobarekeszbe ím bemegyek;
nyak-leüthető erős álmot,
derék leüthető hatalmas álmot
hét éjjel, hét nappal
fekszem ott nőmmel együtt.
Miután hét éjjel, hét nappal feküdtünk,
fölébredünk, fölkelünk.

[...]

a további életre fordítjuk ím mi előre gondunkat.⁵⁹

Három vagy talán négy vogul epikus énekben is megvan ez a motívum.⁶⁰ Lehet, hogy elhomályosult változata sőr-tatár és nyenyec hősi énekekben is előfordul, amennyiben ezekben a kalandjai után hazatérő hős néha egy hétig vagy hónapig is alszik.

Ez a nagy távolságokról előkerült; hajdanában bizonyára igen elterjedt, a gyűjtések idejére azonban már ritkaságszámba menő motívum tehát megvolt a magyar hősi epikában is, sőt úgy látszik, hogy rendkívül erősen meg volt gyökeresedve, ha eredeti pogány és erotikus tartalma ellenére felkerülhetett a templomok falára. Pedig éppen a képsorozat alapján kínálkozott volna egy másik lehetséges befejezés is: a diadalmas visszatérés Váradra. Úgy látszik azonban, hogy sokan még a XIV. században is csak a helyreállt nyugalmat, harmóniát jelző énekvégi hősi álmot tartották megfelelő befejezésnek egy hősi énekhez.

A befejezést, mint mondtam, a *Molnár Anna* fejbenézési jelenetével szokták együtt emlegetni. Molnár Anna azonban az epikus ellenség fejébe néz, tehát szoros párhuzama csak a bántornyai freskón van, ahol a kun vitéz fejébe néz az elrabolt lány. A *Molnár Anna* és a Szent László-legenda között viszont egyéb összefüggések is vannak. Ezekről részletesen az ötödik fejezetben írok.

A képsorozatok végén megfestett motívumkomplexum — énekvégi hősi álom a megmentett/visszaszerzett nővel, fejbenézéssel, fa alatt (esetleg még: fán függő fegyverekkel) — ebben a formában (eddig) csak a magyar anyagból került elő.

⁵⁵ László Gyula: *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. 2. kiad. Bp. 1974. 111–112.

⁵⁶ Castrén, M. A.: *Samojedische Volksdichtung*. Helsinki 1940. MSFOu. 83.

⁵⁷ Radloff: *Proben...* St. Petersburg 1868. II. 5. és 6. sz. Lásd még Demény: *Kísérlet...* 182.

⁵⁸ Radloff: *i. m.* V. 3. sz. Lásd még Demény: *i. m.* 182.

⁵⁹ VNGY. II. 275.

⁶⁰ Ismertetésüket lásd: Demény István Pál: *A vogul hősi epika*. Nyírk XXVIII(1984). 23–25.

Mint láthattuk, a Szent László-legenda legalább három ilyen motívumkomplexumot tartalmaz (lovas üldözés, birkózás segítő nővel és a fejbenezés).

Ha most mint egészet tekintjük újra a mondát, azt állapíthatjuk meg, hogy benne a hősi epika „archaikus” szakaszára jellemző téma — az elrabolt nő megmentése/visszaszerzése — a hősi epika legfejlettebb szakaszára jellemző mondanivalóval társult: itt jelenik meg először egyértelműen a magyar hősi epikában a haza és a nép védelme az idegen ellenséggel, ebben az esetben a kunokkal szemben.

A Szent László-legenda ezek szerint többszörösen is fontos: nemcsak nagyon motívumgazdag, hanem kimutatható, hogy több változatban is élt, és legalább két, de talán három hősi epikai szintet egyesít magában. Egy mitikus szintet, ha László Gyula hipotézise a világosság és a sötétség harcáról helytálló, egy régies (archaikus) hősi epikait (nővisszaszerzés) és egy újabbat (honvédó harcok).

4. Molnár Anna

A *Molnár Anna* mintegy sűrítve őrzött meg egy egész sor archaikus vagy legalábbis régies hősi epikai, népballada előtti motívumot. Van benne nőszöktetés utáni hősi álom fejbenézással, fa alatt, amely fa ráadásul világfa vagy legalábbis áldozati fa jellegű, könnycseppre való ébredéssel, vannak benne fán függő áldozatok, és megvan benne az ellenség felmásztatása cselből a fára. (S megtalálható benne az elrabolt, illetve ebben az esetben megszöktetett nő hazatérése, aminek vannak összefüggései a magyar népballada-költészetben belül, és nincs kizárva, hogy valahol szintén régi hagyományra megy vissza.)

A részletesebb elemzés megkezdése előtt idézzük fel újra két változatát. Először a már klasszikusnak számító Kriza-féle változatot Udvarhelyszékről. (Helyszűke miatt csak az első felét idézzük.)

— Jere velem, Molnár Anna!
Rengetegre, hosszú útra.
— Nem mehetek, Ajgó Márton,
Vagyon nekem hűtös társam,
Hűtös társam, jámbor uram,
Karonülő kicsi fiam. —
Addig hitta, addig csalta,
Lóra kapta s elrabolta.
Elindulnak, mennek, mennek,
Hosszú útnak, rengetegnek;
Találtak egy burkos fára,
Leültek az árnyékába.
— Molnár Anna, édes kincsem,
Nézz egy kicsit a fejembe. —
Addig nézett a fejibe,
Míg elaludt az ölibe.
Felttekintett feje föli,
Burkos fának ága közti,
Hát ott vagyon hat szép leány
Fölkasztva egymás után;
Aj! gondolá ő magába,
A hetedik én leszek ma!
Könny szemiből kicsordula

Ajgó Márton orcájára.
 — MÉR sírsz, mér sírsz, Molnár Anna?
 — Nem sírok én, Ajgó Márton!
 Harmat vagyon a faágon,
 Az hullott le az orcádra.
 — Hogy hullana harmat mostan,
 Mikor épen álló dél van...
 Készülj, készülj, Molnár Anna!
 Indulj föl a burkos fára!
 — Nem megyek én, Ajgó Márton,
 Nem szoktam én mászni fákon,
 Mutass példát, menj előre,
 Megtanulom majdég tőled. —
 Ajgó Márton fölindula,
 Éles kardja visszahulla.
 — Add föl, add föl, Molnár Anna!
 — Mindjárt mindjárt, jó katona. —
 Úgy fölhajtá éles kardját,
 Kettécsapá gyenge nyakát.⁶¹

Egy sepsikőröspataki változatot viszont iktassunk ide teljes egészében:

— Jó estét, te Molnár Anna.
 — Jó stét, te jó katona.
 — Hallod-e, te Molnár Anna,
 Jere velem sétálóba.

— Nem megyek, te jó katona,
 Vagyon nekem jámbor uram,
 Jámbor uram az erdőben,
 Kicsiny fiam a rengőben.

— Jere, jere, Molnár Anna,
 Vagyon nekem hét kővárom,
 Vagyon nekem hét kővárom,
 Hetediket neked adom. —

Addig hívta, csalogatta,
 Míg a gyilkos fáig csalta.
 — Ül a fának árnyékába,
 Nézz egy kicsit a fejembe.

Fel ne tekints erre fára,
 Harmat esik az orcádra.

⁶¹ Magyar Népköltési Gyűjtemény [a továbbiakban: MNGY] I. 138—139.

— Hogy eshetik harmat mostan,
Mikor éppen álló dél van? -

Feltekintett ő a fára,
S hát hat leány felakasztva.
Ha ő okos nem lett volna,
A hetedik ő lett volna.

— Hágj fel, hágj fel erre fára.
— Nem szoktam én fára hágni,
Szőnyegen szoktam sétálni,
Hát mutasd meg, hogy kell hágni. —

Letette az éles kardját,
Levette a dolomántját.
Molnár Anna mint serény volt,
Felkapta az éles kardot.

— Hagyd meg, hagyd meg a karomat
Hogy tegyem le a zacskómat.
— Nem hagyom meg a karodat,
Mert levágod a nyakamat! —
S addig vágta, darabolta,
Amíg fontról fontra vágta.

Felöltözött nagy pompásan,
Huszárosan, katonásan,
És elindult hazafelé,
Arra jámbor ura felé.

— Jó estét, te molnárgazda.
— Jó estét, te jó katona.
— Hallod-e, te molnárgazda,
Van-e jó bor a faluba?

Ha van jó bor a faluba,
Hozz egy kupát kóstolóba.
Hozz egy kupát kóstolóba,
Harmadfelet megivóba.

— Nem megyek, te jó katona,
Eszteje s hat hónapja,
Hogy nem aludt kicsiny fiam.
— Eredj, eredj, molnárgazda.

Eredj, eredj, molnárgazda,
Elaltatom kicsiny fiad. —

Kigombolta dolomántját,
Megszoptatta kicsiny fiát.

— Mit csináltál, jó katona,
Esztenede s hat hónapja,
Hogy nem aludt kicsiny fiam.
— Elringattam, elaltattam.

Feleséged hazajönne,
Megszidnád-e, megvernéd-e?
— Meg se szidnám, meg se verném,
A szemire fel se vetném. —

Letette ő a csákóját,
S leeresztette szép haját.
— Én vagyok már Molnár Anna?
— Nem te vagy a Molnár Anna. —

Bement ő a kamarába,
S felöltözött ruhájába.
— Én vagyok már Molnár Anna?
— Te vagy, te vagy Molnár Anna!⁶²

4.1. Vargyas Lajos és Korompay Bertalan a Molnár Anna eredetéről

A *Molnár Anna* beletartozik egy európai balladatípusba, melynek francia, német, holland, angol, olasz, portugál, spanyol, dán, norvég, svéd, izlandi, lengyel, szlovák, morva, román és délszláv redakcióiról is tudunk.

Vargyas⁶³ a magyar redakciót közvetlenül a franciából vezette le, és ez utóbbit tartja az egész elterjedési területen a legrégebbinek és kiindulópontnak. Ugyanakkor igen meggyőzően kimutatta, hogy van a *Molnár Annában* egy öt motívumból álló motívumkomplexum (a fa alatti jelenet), amely motívumok így együtt csak a magyar redakcióban fordulnak elő. Ezt egy igen szellemesen megszerkesztett térképen is szemléltette. Az öt motívum a következő: 1. ölbe hajtott fej; 2. elalvás; 3. fejben keresés; 4. könnyek; 5. fán függő áldozatok.

A német ballada megfelelő jelenete kevesebb elemből áll, általában háromból, hiányzik belőle az alvás és az ölbe hajtott fej.

A „fa alatti jelenet” csak a német és a magyar balladában van meg (s bizonyos elemei a skandináv és a román redakcióban). E balladának a németeknél nemcsak egy redakciója van, hanem két fő- és négy alredakciója, és a fa alatti jelenet nincs meg mindenikben, illetve nem egyformán van meg. Abban az alredakcióban, amelyikben a legteljesebben s a magyarhoz a leginkább hasonlóan van meg a fa alatti jelenet, a lány (egész Európában mindenütt lány, csak a magyar és a román redakcióban asszony) nem maga menti meg magát, hanem a segélykiáltását meghallja a bátyja, s még idejében érkezik. (Másik két alredakcióban a lány meg is hal.) A másik fő redakcióban, amely csak nyugaton, tőlünk legtávolabbra fordul elő, a lány menti meg magát, csakhogy itt nincs meg a fa alatti jelenet. Egyes elemei egy-két változatban előfordulnak ugyan, de ezekben az esetekben Vargyas feltételezi, hogy a másik redakció utólagos hatásáról van szó.

⁶² Ethn. XVI(1905). 224.

⁶³ Vargyas: i. m. 479—502.

A többi nemzeti redakcióban (francia, olasz, angol, spanyol, holland, dán stb.) mindig megmenti a lány önmagát, kivéve a lengyel és a morva-szlovák redakciókat, amelyek német hatásra jöttek létre, s a románt, amelyben az asszonyt a csábító egyszerűen hazaengedi.

Annyit a rendelkezésünkre álló anyag alapján mindenesetre megállapíthatunk, hogy az egész elterjedési területen éppen a segélykiáltást tartalmazó német redakció (és az ebből levezethető morva, szlovák és lengyel redakció, no meg a román, de azzal jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk részletesebben) tér el a leginkább a többitől. Vargyas szerint erre a német redakcióra hatott vissza a magyar.

Ami a *Molnár Anna* fa alatti jelenetét illeti, Vargyas ezt honfoglalás előtti, keleti eredetűnek tartja. Érvei: a fa alatti fejbenezés előfordul a Szent László-legendában, és amint azt Nagy Géza még 1913-ban észrevette, László Gyula pedig 1944-ben a *Molnár Annával* is kapcsolatba hozta, a jelenet ábrázolása ókori szibériai aranyvereten is fennmaradt; említik továbbá a fejbenezést — tegyük hozzá, hogy különböző szövegösszefüggésekben — a szibériai török hősi énekek. Ezekben a cselekmény fordulópontot jelentő mozzanatai gyakran a világfa alatt történnek. Vargyas szerint a fa alatti jelenettel kiegészítettük a francia eredetű balladát, és ez a redakció hatott aztán a német folklorra.

Korompay Bertalan, aki egy igen érdekes tanulmányban foglalkozott Molnár Anna balladájával,⁶⁴ kétségbe vonta a Vargyas által megállapított motívumkomplexum releváns voltát, és balladánkat mindenestől német eredetűnek tartja, s a német, pontosabban az alsó-rajnai területet véli az egész balladatípus kiindulópontjának is.

Korompay ellenérvei:⁶⁵

1) Nem fogadja el a „cikkakos” elterjedési útvonalat.
2) Nem ért egyet a fejbenezés keleti eredetével. Szerinte — mivel Európában is előfordul — szükségtelen Keletről származtatni.

3) A francia és a magyar ballada kezdetének („Jere velem sétálóba”) a hasonlósága nem releváns, mert a magyarban csak a késői, másodlagos moldvai változatokban van meg. Korompay nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy lovon vagy gyalog szöktek el a főszereplők. Szerinte a lovas változat az eredeti.

4) Az ölbé hajtott fej, a fejbenezés meg az alvás, amit Vargyas három külön motívumnak (összetevő elemnek) számított, Korompay szerint csak egyetlenegy, és így nem áll fenn a magyar és a német ballada fa alatti jelenete között a lényeges különbség.

5) A hősnő neve sok német változatban *Anna*. Ebből Korompay a magyar ballada német eredetére következtet.

Mindezekre a következőket tudom válaszolni:

ad 1) Vargyas hipotézise a ballada terjedési irányaira nézve az összes balladatípuséi közül ebben az esetben a legbonyolultabb, de véleményem szerint nehéz lenne jobbat kitalálni. Végül is miért ne terjedhetne egy ballada „cikkakban”? Vargyas különben három másik ballada (a *Rossz feleség*, a *Halva talált* és a *Nászmenetben haldokló menyasszony*) esetében is hasonló terjedési útvonalat tételez fel⁶⁶ (tehát a franciából a magyarba és onnan a németbe).

ad 2) Az, hogy valami Európában is megvan, önmagában nem bizonyítja, hogy innen vettük. További érvekre is szükség lenne, noha ezt a lehetőséget szoktuk a sokkal valószínűbbnek tartani. Propp nyomán⁶⁷ úgy vélem, hogy ha a motívumokat nem elszigetelten, külön-külön vizsgáljuk, hanem összefüggéseikben, a cselekményben elfoglalt helyüket, funkciójukat, más motívumokkal való kapcsolataikat is figyelembe

⁶⁴ Korompay Bertalan: *Die ungarische Ballade vom Mädchenmörder in ihren europäischen Bezügen*. Ural-Altaische Jahrbücher. 44. 1972. 1–63. és kny.

⁶⁵ Korompay: *i. m.* 14–15.

⁶⁶ Lásd legújabbban: Vargyas Lajos: *Népballada*. = *Magyar Néprajz*. Bp. 1988. V. 338.

⁶⁷ E sorok írójára különösen nagy hatást tett a motívumok összefüggéseiben való vizsgálata szempontjából Propp: *i. m.* 7–8.

véve, jó néhány kérdést tisztázni lehet, eredetkérdéseket is beleértve, amint erre a következőkben kísérletet is teszek.

ad 3) Miért volnának a moldvai változatok késeiek, másodlagosak? Máskor éppen azt szoktuk mondani, hogy Moldva magyar folklorisztikai szempontból archaikus reliktumterület. Különben is, mint fentebb láthattuk, a jellegzetes kezdés nem csak Moldvában fordul elő. Azt, hogy Molnár Anna lovon vagy gyalog szökött meg, a balladaszövegek a legtöbbször nem tisztázzák, mert nincs jelentősége a cselekmény szempontjából.

ad 4) Így számítva és Vargyasnak a térképére vetítve valóban eltűnik a különbség a német és a magyar redakciók fa alatti jelenete között. Csakhogy egyáltalán nem mindegy, hogy fejbenézéskor alszik-e a férfi vagy sem. A magyarban minden (vagy legalábbis minden ép) változatban alszik. A németben viszont egyetlenegyben sem. (A dánoknál van alvás, csakhogy ott meg nincsen fa, akasztott lányokkal.) Az alvás nem következik a fejbenézésből, amint Korompay véli. Az osztják hősi énekekben például nem alszik el a hős a fejbenézéskor.

ad 5) Érdekes, hogy Vargyasnak ugyanez az egyik érve, amivel a német redakcióra gyakorolt magyar hatást véli igazolhatni.⁶⁸

Korompay, úgy látszik, maga is érzi, hogy a magyar és a német redakciók közt túlságosan is nagy a különbség, ezért utal arra, hogy a segélykérést tartalmazó német redakció is olyan lehetett valamikor, mint a *Molnár Anna*, ekkoriban történt volna az átvétel a németből magyarba, utóbb a németek a maguk balladáját megváltoztatták.⁶⁹ Erre nézve azonban nincsen semmiféle pozitív adat, sőt az a tény, hogy a XVI. századi német feljegyzések lényegében ugyanolyanok, mint a recens gyűjtésből valók, ennek a hipotézisnek határozottan ellene mond.

Összefoglalva: Korompay nem vonja le a konzekvenciákat az önmegmentő és a segítségért kiáltó nőket szerepeltető redakciók különbségeiből, s ami a legnagyobb baj: a motívumokat elszigetelten és szöveggörnyezetükből kiragadottan nézi, nem pedig összefüggéseikben és funkciójukban.

Ezek után Korompay érveit elégtelennek, Vargyas hipotézisét viszont továbbra is érvényesnek kell tartanom. Annál is inkább, mivel abban a helyzetben vagyunk, hogy a fentieknek kívül további érveket is tudunk felhozni a fa alatti jelenet magyar redakciójának a német redakcióhoz viszonyított elsődlegessége mellett.

Amikor Vargyas a jelenet öt összetevőjét felsorolta, nem vette figyelembe a könnyecsepre való ébredést. Márpedig ez a magyarban általános (kivéve a dunántúli változatokat), de ebben a balladatípusban egész Európában sehol másutt nem fordul elő.⁷⁰

4.2. Ébredés könnyecsepre

A hősi álomból női könnyecsepre való ébredés régi hősi epikai motívumnak látszik. Mongol, vogul, örmény, délszláv és német hősi epikai előfordulásait ismerem. Továbbá népmeseieket. Furcsa módon az eddig előkerült hősi epikai változatai mind másodlagosnak, sőt netalán romlottnak látszanak. Kezdjük ezért a népmesével, noha az ilyen hőmesék viszont a hősi epikához képest látszanak késeieknek és másodlagosoknak.

A *Két egyforma testvér* (AaTh 303) és az ennek részét képező, de külön is előforduló *Sárkányölő* (AaTh 300) mesetípusokban gyakori, hogy a hős a sárkánynak áldozatul szánt királylány ölébe hajtja a fejét és elalszik. Amikor jön a sárkány, nem ébred fel, ezért egyik-másik változatban a királylány, amikor nem tudja a hőst felkölteni, sírni kezd, egy könnyecseppje a hős arcára hull, aki ettől felébred. (A jelek szerint fa alatt

⁶⁸ Vargyas: *Kutatások...* II. 488.

⁶⁹ Korompay: *i. m.* 6.

⁷⁰ Vargyas Lajos szíves szóbeli közlése.

vannak, mert az álhős fára mászik fel.) Ranke, aki monográfiát írt erről a mesetípusról,⁷¹ *Slavische Weckredaktion*nak nevezi az ébredést tartalmazó változatcsoportot, mert a leggyakrabban az oroszban fordul elő. Vannak román, lett, ukrán, észt, finn, görög, arab, albán, csuvas, berber, porto-ricói, mexikói, brazil és észak-amerikai előfordulásai is a könnycseppre való ébredésnek. Ranke úgy véli, hogy a jelenet, illetve a redakció keletről terjedt el.

A magyar redakcióban is előfordul a könnycseppre való ébredés, de csak a változatok kisebb részében.⁷²

A vogulban *A hős éneke* címmel két változatban is feljegyezték egy nyilvánvalóan újabb keletű éneket, amely a török népek híres *Alpamys-eposz*ának néhány tövel-heggyel összehányt motívumát tartalmazza. Az egyik változat végén, amikor a hős hazatér a kalandok során szerzett feleségével, lefekszik aludni, s a nőnek meghagyja, hogy veszély esetén a csípőjét késsel megszurva ébressze fel. Jön az ellenség, a nő nem tudja felköltöni, sírni kezd, a hős akkor ébred fel, amikor már egészen vízben fekszik. Leveri az ellenséget.⁷³

A *Szaszuni vitézek* c. örmény eposzban az egyik epizódban Melik arab király haddal támadja meg az örményeket. A rokonai féltik a még nagyon fiatal Dávidot (az eposz legnevezetesebb hősét), s hogy ne mehessen harcba, leitatják. Dávid részegen alszik, s a nagynénje mellette sír, kétségbeesve az arab támadás miatt. Egy könnycseppje Dávid arcára esik, ki ettől felébred. Majd megszerzi az apja fegyvereit, s végül is legyőzi Meliket.⁷⁴

Az örmény előfordulás másodlagosnak látszik, legalábbis ebben a formájában. (Megjegyzem, hogy az örmény eposzt több változatban is feljegyezték, de csak a román fordításban is megjelent változatot ismerem.) Általában nem a nagynéni könnyére szokás ébredni, legalábbis nem tudok a motívum több hasonló előfordulásáról. A leítás már érdekes, de egy elterjedt motívum eredeti — és alighanem egyszeri — felhasználása.

Még inkább másodlagos — vagy ki tudja, hányadlagos —, amit ezidáig a mongol hősi epikából ismerek.

A *Khüvej-Bujdar Khū* c. halha-mongol hősi énekben⁷⁵ egy mangusz (többé-kevésbé antropomorf szörny) elhajtja a hős nyájait, s azokkal együtt népét és öreg szüleit is magával viszi. A hős utánuk megy, s mindent visszaszerez, birkózásban megöli a manguszt, megszabadítja szüleit, közben megszületett öccsét, utóbb még feleséget is szerez magának.

Amikor megérkezik elhurcolt szüleihez, előbb nem ismerik meg.

- Amint éjjel alaludt,
megismerte [az öccse], hogy az a bátyja,
1385 és azt gondolta: „Talán összenyomom az anyajegyét,
ha a mellére simulok.”
Leült a feje mellé,
és amint sírt,
egy könnye [a másíknak a] fülébe esett.
1390 A másík: „Miféle furcsa ház ez?
Azt mondják: Éjszakázz itt! és engedik, hogy itt háljak.

⁷¹ Ranke, Kurt: *Die zwei Brüder*. Helsinki 1934. Folklore Fellows Communications [a továbbiakban: FFC] 114.

⁷² Demény: *Kerekes Izsák*... 110—111.

⁷³ VNGY. IV. 145—156.

⁷⁴ *Vitejii din Sasun*. Epopee populară armeană. în românește de Nicolaie Teica. Prefața de Victor Kernbach. Ed. II. București 1971. 268—270.

⁷⁵ *Mongolische Epen*. Wiesbaden 1975. III. 3—45.

Miután azonban megengedték, hogy itt háljak,
vízzel spriccolnak, és nem hagynak aludni!”
Akkor felismerte az öccse [végleg] a bátyját.

1395 „Azt gondoltam, szétnyomom az anyajegyed,
ha a melledre simulok.
A fejed mellé ütem,
és sírtam!”

Nem tudom, jó-e a német fordítás, vagy esetleg tükörfordításban adtak valamilyen mongol kifejezést, de a szövegnek így nincs sok értelme. Az is lehet, hogy az énekes keverte össze egy kicsit a motívumokat, mert ezen kívül nincs szó az énekben anyajegyéről. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy itt az ébredési motívum nem valami szerencsés egyszeri felhasználásával találkozunk.

Egészen bizarr módon jelenik meg ez a motívum egy másik mongol hősi énekben, ahol a hős a lova (!) könnyére ébred fel. A ló sírni kezd bánatában, mert a gazdája folyton alszik, egy könnycseppje az alvó hős fülébe esik, aki ettől felébred. Előzőleg egy másik hős lovaglóstorral ütve próbálta felébreszteni, de sikertelenül.⁷⁶

A mongol epikában, úgy látszik, nem az arcára, hanem a fülébe esett könnycseppre ébredt fel az alvó hős. A fenti motívumok nyilvánvalóan másodlagosak.

A motívum a szerbeknél is előfordul, de az általam ismert változatokban eléggé átértelmezve. A *Mujo és Alija* c. epikus énekben a két testvér vadászaton egy zöld fenyő alá fekszik le aludni. Egy rosszindulatú tündér, hogy összeveszítse őket, Mujo feje felett sír, a könnyek a legény arcára hullanak, Mujo felébred, beleszeret a lányba, felkölti a testvérét, hogy induljanak haza. De a tündér annak is megtetszik, ezért Mujo megöli a testvérét, majd miután a tündér elhagyja, öngyilkos lesz.⁷⁷

Egy balladaszerű dalban Dragojlo egy nyárfa árnyékában alszik (mellesleg: Buda várában, de ennek valószínűleg nincs jelentősége, csak epikus közhely). A szép Szmiljana felmászik a fára, egy könnycseppje Dragojlo arcára esik, ez felébred, Ajgó Mártonra emlékeztető módon csodálkozik („A menny tiszta, s eső hull belőle!”), s megfogadja, hogy Szmiljánát feleségül veszi. A lányt azonban annak bátyjai befalazzák (!?).⁷⁸

A két epikus ének ismeretében feltételezhetjük, hogy a szerb népköltészetben a könnyeknek szerelemre gyújtó hatást tulajdonítottak, de ezt a jelentést, bár kevés az összehasonlító anyagunk, másodlagosnak kell tartanunk.

A motívum a németeknél Wolfram von Eschenbach *Parszifáljának* IV. könyvében található. Parszifál megérkezik Condwiramurs királynő várába. Éjjel a királynő bemegy Parszifál hálószobájába, és az ágya mellett sír bánatában, mert a várat Clamide ostromolja; könnyei az alvó hős arcára hullanak, ez felébred, megtudakolja a királynő bánatának okát, s megígéri, hogy megküzd az ellenséggel.⁷⁹ Le is győzi Clamidet, megmenti Condwiramurs országát, és feleségül veszi a királynőt.

A fentebb felsorolt anyagban azok a változatok látszanak eredetibbnek, ahol a veszély megpillantásakor, illetve a sikertelen ébresztési kísérletre csordul ki a nő könnye, tehát leginkább a sárkányos mesék változatai. A vogul s részben talán az örmény változat is ilyennek tekinthető.

A *Molnár Annában* a motívumnak eredeti, de a hagyományos felépítésbe (szerkezetbe) teljesen beleilleszkedő felhasználásával találkozunk. Ajgó Márton alvása a

⁷⁶ Ramstedt: i. m. 8. sz.

⁷⁷ Vuk Stefanovici Karagici: *Cîntece populare sîrbești*. Traduceri în românește. Prefață, ediție îngrijită și note de Gh. Cardaș. București 1977. 46. sz.

⁷⁸ *Szerb népdalok és hősrégék*. Az eredetiből fordította Székács József. 2. kiadás. Bp. 1887. 95. sz.

⁷⁹ *Poeme epice ale evului mediu*. Cîntecul lui Roland, Tristan. Cîntecul Cidului. Parsifal. Traduceri de Sorina Bercescu, Victor Bercescu și Sevilla Răducanu. București 1978. 259–260.

nőszöktetés utáni hősi álom⁸⁰ (ismétlem, hogy a ballada német, holland, francia, angol változataiban sohasem alszik a csábító); Molnár Anna könnye a veszély megpillantásakor, illetve tudatosodásakor csordul ki („Föltekintett feje föli, / Burkos fának ága közi, / Hát ott vagyon hat szép leány / Fölakasztva egymás után; / Aj! gondolá ő magába, / A hetedik én leszek ma! / Könny szemiből kicsordula / Ajgó Márton orcájára. / — Mér sírsz, mér sírsz, Molnár Anna?”); még harc is jön utána: Vargyas már 1960-ban rámutatott, hogy Ajgó Márton levágása a harcnak felel meg.⁸¹

A könnyel való ébresztés mindenütt szándéktalan. (A szerbeknél van kivétel, de az, véleményem szerint, másodlagos.)

Sajnos, a gyér adatokból nem tudom jobban igazolni, hogy keleti hősi epikai motívumról van szó, annyi azonban bizonyos, hogy a *Molnár Annában* megvan, s nem kerülhetett bele a német balladából, amelyben nincs meg.

4.3. A világfajlegű áldozati fa

Vargyas igazolni próbálta azt is, hogy a burkos fa is a keleti, pontosabban a török-mongol hősi epikából származik, s megfelel az ott gyakran emlegetett világfának. Megítélésem szerint az általa felhozott párhuzamok helyesek ugyan, de olyannyira távoliak, hogy ő végeredményben nem bizonyított egyebet, mint hogy a fa „a történetek fordulópontjain szokott megjelenni”.⁸²

Nem találta azonban meg az elrabolt nő fára akasztásának motívumát. Úgy tűnik, ez nem is fordul elő a török-mongol hősi epikában.

Rácz István a skandináv anyagban próbált ehhez párhuzamot keresni. A 930 körül készült osebergi szőnyegen, amely valami vallásos felvonulást, talán temetést ábrázol, van egy nagy fa — Rácz sajnos csak ezt a részletét közli — s a fa ágai között hat alak, Rácz szerint felakasztva. (A vikingek emberáldozatot szoktak bemutatni, s ennek egyik formája az akasztás volt. Ez egy gotlandi viking sírkövön is ábrázolva van. A svédek szent ligetekben kilencévenként mutattak be ilyen áldozatot. No meg természetesen rendkívüli helyzetben, aminek több írásos emléke is van.) Említi Rácz azt is, hogy a vogulok emberformájú kis fabábot akasztottak a szent fa ágaira. (Sajnos, nem mondja, hogy honnan vette az adatot, s az is kérdés, hogy összefüggésben van-e valóban az emberáldozattal.) Rácz következtetése szerint Ajgó (vagy ahogy ő írja: Sajgó) Márton „nagyhatású áldozattal szeretné megnyerni az istenek kegyét”.⁸³

Úgy vélem, hogy Rácz István jó irányban tapogatózott, de olyan epikus szöveget ő sem említett, amelyben ez a motívum előfordul.

Ám az is előkerült egy — úgy vélem — elég váratlan irányból, a szamojéd népek epikájából.

Már 1980-ban hivatkoztam ennek kapcsán *A két Jan gazda* c. nyenyec (jurák-szamojéd) jarabca.⁸⁴ Nézzük meg ennek cselekményét most kissé részletesebben.

A történetet az ének hősnője mondja el első személyben. Két bátyja van, azok nevelnek egy fiút. A nagyobbik bátyjának felesége és lánya is van. Egy Jalze Habt nevű nyenyec feleségül kéri a hősnőt, adják is, de ő egyelőre hazamegy. A lány bátyjai lánykérőbe mennek a Taszinij nemzetséghez a nevelt fiuk számára. A rabszolgáikat addig a lányra bízzák. Azok — mint kiderül, a tunguzok biztatására — nem akarnak

⁸⁰ A nőszöktetés utáni hősi álomról lásd: Demény: *Kerekes Izsák*... 83–93, 132–147.

⁸¹ Vargyas: i. m. 497.

⁸² Vargyas: i. m. 500.

⁸³ Rácz István: *Feltekinté Molnár Anna*. Forrás. XIII. 1981/7. 80–87.

⁸⁴ Demény: *Kerekes Izsák*... 135. Akkor *Két föld réngazdája* címmel hivatkoztam rá Kuprijanova fordítása és az ezt követő magyar fordítás alapján. Utóbb jöttem rá, hogy a *jan* szó itt nem „föld”-nek fordítható, a *Jan* szamojéd nemzetségnév.

A teljes szöveg megjelent nyenyecül és oroszul: Kuprijanova: i. m. 368–396., magyarul: *Tundraföldi öreg. Szamojéd mesék*. Válogatta és az utószót írta Hajdú Péter. Fordította Pusztay János, Simoncsics Péter. Bp. 1975. 108–124.

engedelmeskedni neki, ezért szélnek ereszti őket. Elhárítja egy tunguz durva közeledését, és elindul vándorolni. Nganaszán (tavgi-szamojéd) sátrakhoz ér. Ott van férjénél az unokahúga. A közelben — tunguz sátraknál — találkozik a sógornőjével. Tőle tudja meg, hogy a Taszinijoknál harcra került sor, mert az unokahúg szerelembe esett a legifjabb Taszinijjal. A hősnő a sógornőjével elmegy békességesebb földet keresni. Egy ideig együtt tenyésztek a réneket, aztán a lány a bátyjai keresésére indul. Egy tunguz elfogja. Megkötözi, hogy el ne szökjön. A lány ételt sem akar elfogadni. A tunguz egy év múlva, nyilván mérgeiben, amiért nem tudta a kedvét megnyerni, szíjjal felkötí egy hétágú vörösfenyőre.

„A tunguz valahova elvitt engem. Egy napig megyünk. Egy erdő tűnik fel. Az erdőben megálltunk. Az erdő szélén hétágú vörösfenyő áll. A vörösfenyőről fókabőrből készült kötelek lógnak. Bizonyára itt kötik fel az embereket. A fa alatt csontok hevernek, mintha kiszáradt füzes volna. Így szólt a tunguz:

— Ezek közül a kötelek közül nem szabadulsz. Nézd, alattuk csontok. Az idekötözött emberek kiszáradnak. Veled is ez fog történni. A tunguzok áldozati helyén kötözké ki. A bálványok nem eresztenek el téged.”⁸⁵ Két évig van ott kikötve.

A harmadik évben megérkezik Jalze Habt, és megmenti a lányt. Megkeresi a szanaszét sínylődő bátyjait is. Ezután bosszút állnak. A rabokat megölik. Jalze Habt megküzd a tunguzzal, azt nem fogja nyíl, birkózásban győzi le, s felkötí a fára a lány helyére. A többi ellenfelüket is legyőzik. Hazatérnek, magukkal víve a Taszinij-lányt meg a hősnő unokahúgát is. A hősnő a sógornőjét is felkeresi és hazaviszi. Jalze Habt a hősnőt feleségül veszi, és hazatér vele, de nemsokára meghal. A nő is nagyon beteg lesz, önkívületi állapotban sámánénekeket és epikus énekeket énekel. Tanácsokat is hall. Rénáldozatot hoz és meggyógyul. Az anyósa haragszik rá a fiáért meg a rénekért, de megérkezik Jalze Habt, és közli, hogy a tunguz bocsátotta rájuk a betegséget, de a hősnő őt megmentette. Az ének nem mondja ki, de nyilván az történt, hogy a hősnő a sámánkodásával életre keltette a férjét, visszahozta őt a másvilágról. (Az éneklésével meg a rénszarvasáldozatokkal.) A mi szempontunkból igen lényeges, hogy ezek szerint a nő törte meg végül a tunguz (mágikus) erejét. Az ének azzal fejeződik be, hogy fiuk születik, a hősnő bátyjaihoz költöznek, a nőt elismerik családfőnek.

A fára akasztott és megmentett nő motívuma fennmaradt egy zürjén nyelven feljegyzett nyenyec jarabchan is. Az északi-zürjénekbe beolvadt nyenyeczek ugyanis zürjén nyelven őrzik tovább régi epikus énekeiket. Ezek az énekek jellegzetességeikben elütnek a zürjén népköltésztől, viszont megegyeznek a szamojéddal, és éneklőik is „szamojéd ének”-nek nevezik őket.⁸⁶

A szóban forgó éneket, a *Kercsa-ju gazdát* Mikusev háromszor is lejegyezte, három, egymástól kissé eltérő változatban, ugyanattól az énekestől. Csak egy változatot tett közzé.⁸⁷ A most minket érdeklő cselekményszál egy *feleségszerző* típusú történettel fonódik össze.

Az ének az *ének eleji hősi álom* archaikus jellegű motívumával kezdődik, mint ahogy az más, feleségszerzést tárgyaló nyenyec énekekben (pontosabban: a régi stílusú hősi énekek, a szudbabcok közül kettőben) is előfordul, sőt a zürjén nyelvű nyenyec énekekben éppenséggel gyakorinak látszik:⁸⁸

Élek a Kercsa folyónál,
testvérek itt élünk hárman,

⁸⁵ *Tundraföldi öreg*. 115.

⁸⁶ Mikusev: i. m. Vászolyi Erik: *Északi zürjén epikus énekek*. Ethn. LXXVIII(1967). 438—451. LXXIX(1968). 76—91, 408—420.

⁸⁷ Mikusev: i. m. 169—217. Magyar fordítása: *Földisten lánykérőben*. Finnugor mitológiai és történeti énekek. [Válogatta Bereczki Gábor. Fordította Tandori Dezső.] Bp. 1982. 366—392.

⁸⁸ Mikusev, A. K.: *Epicszeszkie formy komi folklor*. Leningrad 1973. 57—58. Az ének eleji hősi álomról Demény: *Kerekes Izsák...* 59—83.

mindenünk megvan, jól élünk:
 van három kúpsátrunk,
 harmincezer rénünk,
 három fiútestvérre
 harmincezer rén jut,
 tíz pásztor is hozzá,
 negyven fürge szánunk.
 Vörösfenyő ászokfára
 a negyven szánt állítottuk.
 Egyszer én a fekhelyen
 igen mélyen elaludtam,
 fekhelyemen végigdőlve
 derekam mennydörgőn ropogott.
 Tíz évi alvástól
 elzsibbadott minden ízem,
 úgy éreztem legalább.
 Feküdtem magamban,
 odakint két bátyám.
 Ők meg így beszéltek:
 — Bizony, ideje, úgymond,
 ideje lenne igencsak,
 hogy az öcsénk felébredjen. —
 Erre fölébredtem.
 Így szól csak magában:
 Hej, meg nem mondhatom,
 soká aludtam-e.
 Épp csak annyit vettem észre,
 padlódeszka vége felől:
 tízszer sarjadt fű
 tízszer fonnyadt el.

(Ezek az énekek néha váltogatják az első és a harmadik személyű előadásmódot. Ez a megértésben is nehézséget okoz.)

A hős közli, hogy meg akar házasodni. Jevljohupljónak, az egyik rénpásztornak a javaslatára elindul — a húgával és a pásztorral hármásban — Tengerfok Gazdájának a lányáért. (Tengerfok = Mándu, nyenyec nemzetségnév.) Útközben pihenőt tartanak hét fabálvány közelében. Ezalatt elhaladnak mellettük a Csonttorkúak (nyenyec nemzetségnév lehet), akiket hiába hívnak meg a sátrukba. (A meghívás elutasítása bizonyára súlyos sértésnek számított.) A főhős Fabálvány néven mutatkozik be. (Szjádai = nyenyec nemzetségnév.) Amint a Csonttorkúak továbbmennek:

Elindult a hét szán.
 Akkor észrevettem:
 hej, az egyik szánon
 valakivel több van,
 asszonyi ruha van rajta,
 velük tart, fölös számban,
 a szánon úgy oldalt fekszik.

A „fölös”, tehát a nemzetséghez nem tartozó személy, női ruhában, feltehetően egy elrabolt lány volt, noha a szöveg a nőrablást sehol nem mondja ki. A főhős Jevljohupljóval utánuk megy:

Tekintünk előre,
látunk hét vörösfenyőt,
mindeniknek van hét ága.
Tekintünk alájuk,
látjuk, ott a hét szán,
[...]
Pányvát vet az egyik,
dobja a vörösfenyőre,
vörösfenyőn hát a pánya.
Kötnek akkor hurkot
a szánon fekvőre,
hurkot a nyakába
a fölös személynek,
így kezdtek magasba húzni,
így kezdtek fölvonni,
mi meg azt gondoljuk:
— Nap fénye kisüssön,
ez a lány leessen. —
Elszakadt a pánya,
hogy ily szóval szóltunk,
a lány visszapottyant,
ahonnét emelték,
oda esett vissza.

A jelenet még kétszer megismétlődik, végül a Csonttorkúak a lányt nekik hagyják, és fenyegetőzve távoznak. Továbbmenve, a cél közelében, a hős hátrahagyja a lányokat. A pásztorral elérnek egy szegényes sátorhoz, egy nő behívja őket, annak az anyja azt állítja, hogy a hős (vagy talán a pásztor? — a szöveg nem világos, bár az adatközlő kommentálja is) az ő elveszett fia, és le akarja beszélni Tengerfok Gazdájának a lányáról. Mégis továbbmennek, megkérik a lányt, a lány három bátyja közül a legkisebb próbáknak veti őket alá. (A nyenyec epikában ha a lánykérőt próbáknak vetik alá, ez egyértelműen ellenséges cselekedet.) A pásztor is, a hős is átugorja a negyven szánt. A hős kidönti és a tengerbe veti a vashintát, amelyben hintáztatni akarták, és amelyben már sok ember meghalt. Ezután nyílpárbaj következik. A pásztor (vagy talán a hős — a szöveg megint nem világos) lelövi a lány bátyját. Mint kiderül, közmegelegedésre, mert az illető rossz ember volt. Ez már modernizálás, az archaikus hősi epikában ugyanis a sógorrá menendő lelövése nem igényelt külön kommentárt.

(Megjegyzem, hogy az egyik kiadatlan változatban mindhárom próbát a pásztor állja ki a hős helyett. Ezt a nyenyec epikából máshonnan nem ismerem. A délszláv hősi epikában viszont gyakran tűnik, hogy a násznagy vagy a násznépből valaki állja ki a házassági próbákat. Ez valaha nagyobb területen elterjedt epikus motívum lehetett. Így szerepel még a Nibelung-éneken is, de ott Siegfried láthatatlanul működik — úgy látszik, változtak az idők, és már nem illett helyetttest alkalmazni.)

A hős feleségül veszi a lányt, visszaindulnak. A szegényes sátonál meg sem állnak. Elérnek a hátrahagyott lányokhoz. A hősnek most már két felesége is van. (A nyenyecéknél, ha valaki gazdag volt s több nőt is el tudott tartani, annak megengedték a

többnejűséget.) A pásztorral ketten „preventív háborúval” megsemmisítik a Csonttorkúakat. Az egyik kiadatlan változat szerint a főhős megbirkózott a Csonttorkúak hőseivel, de csak akkor tudta legyőzni, amikor a fáról megmentett lány a Csonttorkút átlépte, amitől az meghalt.⁸⁹ A nőekkel együtt hazafelé tartanak. Amikor elérnek a fabálványokhoz, a pásztor is fabálvánnyá változik. E befejező motívum értelme nem egészen világos. Feltehetjük, hogy a pásztor volt a nemzetség védőszelleme, s azért öltött testet, hogy a hőst a számára kijelölt feleséghez juttassa. (A nemzetség neve Fabálvány volt.) Az adatközlő viszont úgy értelmezte a szöveghez fűzött kommentárjában, hogy a bálvánnyá változás büntetés volt, amiért nem látogatták meg a szegényes sátorban lakó öreg nőt.⁹⁰ Ez azonban lehet, hogy utólagos értelmezés.

A hétágú fára akasztott és megmentett nő közös témája a két éneknek, de a feldolgozásuk olyannyira különböző, hogy egyenesen arra gondolhatunk: látns témaként élt a nyenyec szóbeli költészetben, s különböző konkrét feldolgozásai lehettek.

Figyelemre méltó, hogy az áldozati fa mindkét esetben hétágú vörösfenyő.

Mielőtt a részletesebb összehasonlításhoz hozzákezdénénk, nézzük meg az emberiség eredetéről szóló enyec (jeniszeji-szamojéd) mítoszt,⁹¹ amelyik szintén tartalmazza az elrabolt és fára akasztott nő témáját. A mítosz ránk maradt formájában meglehetősen homályos, amihez az is hozzájárulhatott, hogy nem enyecül, hanem orosz nyelven jegyezték le.

Egy sátorban él két testvér, ki-ki a feleségével. A férfiak sámánok. „Nem jurákok.” Az idősebbiknek van egy fia is. A fiatalabb asszonyt, azt, akinek nincs gyereke, egy szellem elrabolja. (Az adatközlő magyarázata szerint ez a szellem Nga volt, az alvilág ura.) A szellem utólag megküzd a sámánokkal. Azok előre megsejtik, hogy jön, és felöltik vas sámánöltözetüket, „agancsuk van, akár a réneknek”, de a szellem győz, és elnyeli őket. A fiú ráveszi anyját, hogy menjenek el arról a földről.

„Hajlott az asszony a fia szavára. El is hajtott őt szánkaraván távolságra. Ott az asszony sátrat vert, és az üstben húst főzött. Az asszony úgy kimerült, hogy alig kapott be egy falat húst, máris hasra vágódott, elaludt. A fiú betakarta anyját, a tűzre vizet öntött. Fogott egy botocskát, és útnak eredt a sötétben. Talált egy hatalmas fát. Fent, sátrornyai magasságban, nyolc ágra ágazik, nyolc vastag ágra. Látszatra közönséges fa.

A fiú a bejáratot keresi, keresi körös-körül. A fa tövében leül, nézi a fát, és azt mondja:

— Nyolcféjű fa, nyolc vég ördöge; nyolc földre megy a nyolc vég, ha megtalálnám a bejáratot. Lesznek-e emberek az egyszerű földön vagy sem, nem tudom, de hadd leljem meg a bejáratot. Ha két apám elpusztult, és én utánuk megyek, és az egyszerű földön meghalok, akkor egy ember sem marad a földön. A nyolc vég a föld nyolc irányába megy, és nyolc sátánná válik.

Ez a fa vörösfenyő, fekete, kemény törzsű. A fa sátorra hasonlít. A fiú a bejáratot keresi, kapirgálja a fa kérgét. Fent ehhez a fához volt kötözve egy gyermekkel az elrabolt asszony. Azt mondja a fiú:

— Uba! [megszólítás.] Hogy kerültél ide?

Az asszony azt feleli:

— Jaj! Fiam! Honnan jöttél? Ne beszélj. Szabadíts ki engem. Le ne ess. Látod azt a hasadékot a földön? Ha abba beleesel, elveszel.

A fiú felmászott a fára, lefejtette a gyermeket az asszonyról. A földön nagy hasadék, de semmit nem látni, olyan sötét van.”⁹²

A fiú a nőt hazaviszi, majd visszatér, és elégeti a fát. Az anyja meghal, a másik nőnek lánya születik (talán a nőrablótól, a szöveg nem világos; azt sem lehet tudni, mi

⁸⁹ Mikusev: *Komi epicszeszkie pesznyi...* 282. 15. jegyz.

⁹⁰ Mikusev: *i. m.* 217–219.

⁹¹ Dolgih, B. O.: *Mitologicszeszkie szkazki i isztoricszeszkie predanija encev.* Moszkva 1961. 82–87.

Trudy Insztituta Etnografii 66. *Tundraföldi öreg.* 235–243.

⁹² *Tundraföldi öreg.* 239–240.

lett a fára kötözött gyermekkel). A nő meghal. Három év múlva a fiú meg a lány elvándorol. Találkoznak egy árva fiúval meg egy árva lánnyal, akik egy földkunyhóban élnek. A főhős feleségül veszi az árva lányt, az unokahúga férjhez megy a fiúhoz. Négyüktől származik az emberiség.

A nyolcágú vörösfenyő nyilván a világfa volt, később azonban átértelmezhettek, erre utal az, hogy a hős elégeti. Az enyecéknél, mint más szibériai népeknél is, a vörösfenyő lehetett a világfának az alvilággal kapcsolatos változata, erre utal, hogy fekete törzszű, s feltehetőleg erre utal a sötétség is. A hasadékon át bizonyára le lehet jutni az alsó világba. Különben a szamojédoknak a világfával kapcsolatos hiedelméről csak igen keveset tudunk.⁹³

Az enyec szöveg sajnos több ponton nem világos. Nem volt az már a gyűjtő, Dolgih számára sem. Utalt is rá, sőt a szöveget — amelyet egy sámántól jegyzett le — egyenesen töredéknek gyanította.

Nem világos például az sem, hogy miféle bejáratot keresett a fiú. Némi támpontot adhat ezzel kapcsolatban egy hakasz (abakáni tatár) hősi ének, ahol egy idegen hős megöli két gyermek apját-anyját, elhajtja népét, jószágát, a két gyermek táltos lovon menekül, elérnek egy fehér síkság közepén álló aranyos-ezüstös jegenyéhez. A lány így szól:

Arany jegenyefa atyám,
Ezüst jegenyefa anyám,
Az ellenség elől futok,
Egy derék hős üldöz engem,
Arany jegenyefa, segíts!

A fa oldalában ajtó nyílik ki, a lány belép öccsével együtt, s ott egy másik naposholdas vidék tárul ki előtte.⁹⁴

A „bejárat” ezek szerint valamiféle átjáró egy „másik” világba. Ugyanebben az éneken feltűnik egy „vas vörösfenyő” is. „Ez a két fa — írja Vargyas Lajos — tulajdonképpen egy és ugyanaz: a nagy világfa, mely az alvilágtól az egekig átszeli a mindenséget. Alvilági része a vas vörösfenyő, égi része az aranyos jegenye. Ennek megfelelően a vas vörösfenyővel a halál képzeje függ össze, a jegenyével pedig sokkal többször az égi istenség, az élet és segítség képzeje.”⁹⁵

Vargyas véleményével teljesen egyetértek, legfeljebb a fa alvilági és égi „részét” illetően fogalmaznék kissé kevésbé élesen és egyértelműen, mert maguk az eredeti szövegek sem ennyire egyértelműek. Egyelőre inkább azt mondanám, hogy ha a világfát az alvilággal kapcsolatban emlegetik, vörösfenyőnek szokták mondani. Persze az, hogy a szibériai török népek epikájában így volt, még nem bizonyíték arra nézve, hogy a szamojédok epikájára vonatkozóan helytálló ez az értelmezés, de véleményem szerint minden jel erre mutat. Azt tenném még hozzá, hogy a szamojédoknál nyírfá a világfának a felső világgal kapcsolatos változata.

A „bejárat” kapcsolatban még annyit, hogy a szelkup sámánok a világfát többek közt „üreges” (belül üres) fának nevezték.⁹⁶

A két nyenyec éneken *hétágú*, az enyec mítoszban *nyolcágú* vörösfenyőről van szó. (A nyolc is szent szám sok helyütt. A jakutok is emlegetnek nyolcágú világfát.) A *Kercsa-ju gazdában* hét fáról van szó, de úgy vélem, hogy ez az áldozati fának az egyszerű meghétszerezése, amire az is indíthatta az énekest, hogy korábban *hét* fabálványról volt szó, aztán *hét* szánról. majd meg *hétágú* fáról.

⁹³ Vö. Diószegi Vilmos: *A honfoglaló Magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa*. Népi Kultúra — Népi Társadalom II—III. Bp. 1969. 295—326.

⁹⁴ Radloff: *i. m.* II. 12. sz. Vargyas is idézi: *i. m.* 495—496.

⁹⁵ Vargyas: *i. m.* 497.

⁹⁶ Diószegi: *A pogány magyarok...* 17.

A három szamojéd szövegben közös, hogy a nőt elrabolják, majd amikor megünják (vagy egyéb okból), fára akasztják. A két nyenyec szövegben az akasztás áldozatbemutatás, az enyec szöveg ilyen szempontból sem világos. A nőt mindháromszor egy férfi menti meg, aki valamilyen okból utána ment. A nyenyec szövegekben el is veszi feleségül, a nőrablót pedig megöli.

A ránk maradt szövegekben a vörösfenyő már nem a világfa, de sajátosságai megegyeznek a világfának az alsó világgal kapcsolatos változatáival.

Összehasonlítva a Molnár Anna-balladát és a szamojéd szövegeket, meg kell állapítanunk, hogy Molnár Annát nem elrabolják, hanem elcsábítják, mint különben a ballada egész európai elterjedési területén. (Van ugyan néhány olyan változat is, amelyikben Molnár Annát is elrabolják, de ez utólagos megoldásnak látszik.)

Másrészt viszont a „burkos fa” vagy „burkus fa” bizonyos mértékben világfa jellegű. Már maga az is a fa különleges voltára utal, hogy folklórszövegben a „burkos” szó tudtommal csak itt fordul elő. Lehet, hogy nem jelent többet, mint „terebélyes nagy fa”, van azonban olyan moldvai változat, ahol „A Dunának a partjára, / Citromfának árnyékába” ülnek le.⁹⁷ Ez pedig világos utalás a fa különleges voltára. (Az, hogy vízpartra ülnek le, esetleg a világfa tövéből fakadó forrást is eszünkbe juttathatja.) Egy alsó-háromszéki változatban ez áll:

Majd elérjük a burgusfát,
Burgusfának az árnyékát.
Burgusfának hat az ága,
Megnyugszunk az árnyékába.

Mennek, mennek, újból messze,
Nagyobb rengeteg erdőbe;
Ott elérik a burgusfát,
Burgusfának az árnyékát.
Burgusfának hat az ága,
Hetedik lesz Molnár Anna.⁹⁸

A hat-, illetve hétágú fa emlegetése ebben a szövegben már olyan jellegzetes dolog, hogy ha keleti hősi énekben találkozoznánk vele, nem haboznánk világfának minősíteni.

A Petrás Incze János-féle klézsei változatban, amely balladánk legrégebbi feljegyzése, ugyancsak a fa különleges voltára történik utalás:

— Ne nyugodjunk, szép menyecske,
Menjünk beljebb az erdőbe,
Zöld erdőbe burkus fához,
Emez igen magas fához.⁹⁹

Egyébként az is a fa különleges, kiemelt voltára utal, hogy a változatok egy része nem „egy burkos fát” emleget, hanem „a burkos fát”. De leginkább éppen abból látszik a különleges, áldozati fa mivolta, hogy akasztott áldozatok lógnak rajta. Mindezek után úgy vélem, hogy a *Molnár Anna* különleges, hatágú „burkos” fáját, amelyen akasztott nők

⁹⁷ *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Szerkesztette Faragó József és Jagamas János. Bukarest 1954. 68.

⁹⁸ Ortutay Gyula—Krizsa Ildikó: *Magyar népballadák*. Bp. 1968. 158.

⁹⁹ *Gyönyörű Bán Kata*. Régi magyar népballadák. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Faragó József. Kolozsvár 1973. 254.

lógna, lehetséges és jogos párhuzamba állítani a szamojéd epikus énekek világfajlegű áldozati fájával.

5. A Szent László-legenda meg a Molnár Anna-ballada mint egy archaikus hősi epikai téma folytatói

Próbáljuk meg táblázatban ábrázolni a szamojéd szövegek egyezéseit egymással meg *Molnár Annával*:

	Molnár Anna	A két Jan gazda	Kercsa-ju gazda	Az emberiség eredete
nőrablás	+	+	+	+
világfajlegű				
áldozati fa	+	+	+	+
fára akasztás	+	+	+	+
látnak korábbi áldozatokat	+	+		
férfi megmentő		+	+	+
a megmentő természet- feletti erejű			+	+
a nőrabló természet- feletti erejű		+	+	+
a nőrablónak alvilági vonatkozásai vannak		+	+	+
párviadal birkózással		+	+	
a nőrabló erejét				
végül a nő töri meg	+	+	+	

A nőrablást a *Molnár Anna* esetében feltüntettem, mert néhány változatában ez is megvan, de tudnunk kell, hogy balladánkban a csábítás az általános. A nőrabló alvilági vonatkozásai a két nyenyec énekben abban jutnak kifejezésre, hogy mindkét esetben kapcsolatban van a világfa alvilághoz kötődő változatával.¹⁰⁰

Ha függőleges irányban követjük a táblázatot, kitűnik, hogy a sorozat a két nyenyec énekben a legteljesebb — már-már meglepően teljes. A *két Jan gazdából* a táblázatban feltüntetett motívumok közül csak egy hiányzik: a férfi főhősnek itt nincsenek természetfeletti tulajdonságai; a *Kercsa-ju gazdából* pedig csak az, hogy a kiadott szövegből nem derül ki, láttak-e korábbi áldozatokat. Az enyec mítoszban is nagyjából teljes a sorozat, eltekintve attól, hogy itt nincs harc, ami azzal magyarázható, hogy nem hősmondával, hanem eredetmondával van dolgunk.

A táblázatból az is kiderül, hogy éppen a *Molnár Anna* egyezik a legkevesebb pontban a többivel. Ennek az oka, hogy balladánkban a hősnő, Molnár Anna önmegmentő, míg a táblázat pontjainak egy része a megmentő férfira és annak a nőrablóval vívott küzdelmére vonatkozik. Mind a négy szövegben egyezik azonban a lényeg, miszerint az elrabolt/elcsábított nőt a negatív hős világfajlegű áldozati fára akarja akasztani, de rajtaveszt.

(Itt tegyük egy kis kitérőt. A ballada európai változatainak egy részében, így bizonyos német, angol, svéd változatokban, a csábítónak van valamelyes természetfeletti

¹⁰⁰ Ez viszont nem is kevés, a szibériai török hősi énekekben gyakran van kapcsolatban vele a negatív hős, aki esetleg maga Irle kán, az alvilág ura. Vö. Vargyas: *i. m.* 496–498.

ereje, legalábbis varázséneket énekel, amivel elcsábítja a lányt. Meglehet, hogy az utóbbi motívum a lány vétkének enyhítésére jött létre.)

Ha a táblázatot vízszintesen követjük, azt látjuk, hogy az áldozati fával kapcsolatos motívumokon kívül a szamojéd énekeknek az a legállandóbb része, ahol a természetfeletti erejű megmentő megküzd a természetfeletti erejű (legalábbis sebezhetetlen) nőrablóval, de az utóbbi erejét végül a nő töri meg.

A szamojéd énekekből viszont hiányzik a fa alatti fejbenezés.

Mint már említettem, a *Molnár Annát* a fa alatti fejbenezés révén László Gyula már 1944-ben kapcsolatba hozta a Szent László-legendával. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a vizsgált legendában kétszer fordul elő a fa alatti fejbenezés, és a kettő jelentősége nem azonos. Arról is szoltam már, hogy gyakoribb az, amikor a megmentett lány Szent Lászlónak néz a fejébe. Ez az énekvégi hősi álom motívuma a helyreállt nyugalmat, a békességet, a harmóniát van hivatva kifejezni. A másik fejbenezési jelenet — és tulajdonképpen csak ez egyezik szorosan a *Molnár Annával* — csak a bántornyai freskón maradt fenn: itt, még a csata előtt, az elrabolt lány az alvó kun vitéz fejébe néz. Ez viszont a nősöktetés, nőrablás utáni hősi álom. Itt a fa alatti jelenet Vargyas által felsorolt komponensei közül megvan: az ölbe hajtott fej, a fejben keresés, az alvás. Nem bizonyítható, hogy nem volt-e meg a könny-motívum (vagy valamilyen más ébresztési motívum) is. A két történet témája — az elrabolt/elcsábított nő megmenekülése — részben egyezik. S egyezés a két történetben az is, hogy Ajgó Mártont és a kun vitézt egyaránt az elrabolt/elcsábított nő öli meg. A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a Szent László-legendá és a *Molnár Anna* között valóban van valamelyes összefüggés.

Ha most újra megnézzük a fenti táblázatot, azt a meglepő dolgot tapasztalhatjuk, hogy a Szent László-legendá egy sor olyan motívumban is egyezik a szamojéd szövegekkel, amelyek a *Molnár Annában* nincsenek meg. Ezek közül a nőrablás önmagában nem volna jelentős, mert ez egy általánosan elterjedt hősi epikai téma. De egyezik a férfi megmentő is, akinek bizonyos természetfeletti tulajdonságai vannak (Szent László, legalábbis bizonyos változatokban, sebezhetetlen: a kakaslovnici és a szépesmindszenti freskón visszapattannak róla a kun vitéz nyilai); egyezik a természetfeletti erejű nőrabló (a kun vitéz is sebezhetetlen — amint az a kakaslovnici, szépesmindszenti, gelencei falfestményeken látható —, és csak a saját fegyverétől halhat meg); itt is alvilági vonatkozásai vannak a nőrablóknak (nemcsak az mutat erre, hogy a kun vitéz lova és fegyverzete a Lászlóénál sötétebb színű, hanem az is, hogy a kakaslovnici és a székelyderzsi freskón a kun tüzet fűj); és végül itt is jelen van maga a párbaj, birkózással és segítő nővel. A szamojéd népköltészetben — amint azt egy Lehtisalo feljegyezte epikus ének kapcsán fentebb jeleztem és elemeztem — további párhuzamot is találunk.

Távolabbi, de még mindig kétségtelenül fennálló egyezés van a Szent László-legendával egy déli-osztják hősi énekekben. A századforduló táján ez az ének még viszonylag népszerű lehetett, mert három kutató gyűjtésében is fennmaradt.¹⁰¹ Ennek a hősi éneknek most csak a minket pillanatnyilag közelebbről érdeklő részét tárgyalom részletesen, különben mindhárom változat olvasható magyarul is.¹⁰²

Az énekekben szereplő két Tyápar (Szabir??) testvér közül az idősebbik nőtlen. Egy lány bagoly képében kesztyűt visz neki, s hívja magához. Patkanovnál azt is elpanaszolja, hogy az apja egy szamojédhoz akarja adni. A hősök lánykérőbe mennek, a lányt látszólag adnák is, de aztán kiderül, hogy már elvitték a szamojédok. A hősök megfenyegetik a lány apját, és a szamojédok után indulnak. Patkanovnál a hős sapkája (!) kakukk képében

¹⁰¹ Patkanov, S.: *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie*. St. Petersburg 1900. II. 40–81. Karjalainen, K. F.: *Südostjakische textsammlung*. I. Helsinki 1975. MSFOu. 157. 211–247. Paasonen, H.: *Südostjakische Textsammlung*. I. Helsinki 1980. MSFOu. 172. 2–247.

¹⁰² A Karjalainen-féle: *Hadmenet, nászmenet*. Irtisi osztják mesék és mondák. Válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Vértes Edit. Bp. 1975. 7–23. A Paasonen-féle: Vértes Edit–T. Lovas Rózsa: *Bevezetés az uráli népköltészetbe*. Bp. 1985. (Ez utóbbi kiadvány lényegében csak ennek a hősi éneknek a fordítását tartalmazza.) A Patkanov-féle: Vértes Edit: *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. [Az osztják versek műfordítását T. Lovas Rózsa készítette.] Bp. 1990. 285–298.

kémleli ki a szamojédokat, Paasonennál a hős öccse rozsomák képében megy előre. Mindhárom változat megegyezik abban, hogy éjszaka érik utol a szamojédokat, amikor a szamojéd hős éppen hozzányúlna a lányhoz, aki azonban ellenkezik, birkóznak, a megérkező hős (Paasonennál annak öccse) pedig egy óvatlan pillanatban levágja a szamojéd lábát, a térdénél. Nevezetesen, hogy Paasonennál az utolérés előtt a lány éppen a szamojéd fejébe nézett (2422—2433. sor). A levágott lábú szamojéd így is menekülni próbál, a hős üldözi és kaszabolja. Végül csak a szamojéd feje menekül el. Ezt valószínűleg úgy kell érteni, hogy mint ember megszűnt létezni, csak bálványszellemmé menendő lelke élt tovább, mert a hős nem vette el bűvös erejét. Paasonen változatában a szamojéd hermelin képében menekül el. A lány nem engedi, hogy a hős üldözzön (vö. a Szent László-legendának a Képes Krónikában megőrzött változatával, ahol a lány kéri Szent Lászlót, ne ölje meg a földre esett kun vitézt). Ezek után mindhárom változatban bonyodalmas kalandok következnek, többek közt harcok a szamojéd megbosszulására indult öccseivel.

Itt tulajdonképpen nem nőrablásról van szó, mert a lányt apja adta a szamojédhoz, de a motívum funkcionálisan annak felel meg: a lányt akarata ellenére vitték el a neki rendeltetett kőr megérkezése előtt. Különben az is erre utal, hogy a lány, amikor elviszik a szamojédok, levelet, illetve jelet hagy a hősnek: ez megegyezik a török-mongol hősi epika azon motívumával, hogy az elrabolt nők levelet hagynak hátra. (Az osztjákban az elrabolt nő visszaszerzésének témája alig van képviselve a hősi epikában.)

A „fa alatti jelenet” itt is megvan, csak a fát nem emlegetik. A nőszerzés utáni fejbenzés ugyanaz, mint a *Molnár Annában* vagy a Szent László-legendában, a különbség az, hogy itt nem alszik a szamojéd.

A birkózás a déli-osztják hősi énekben mintegy tükörképe a Szent László-legendából ismert jelenetnek: itt a szamojéd a lánnyal birkózik, és a hős vágja el a szamojéd lábát.

Mint fentebb láthattuk, az osztják hős is, szamojéd ellenfele is természetfeletti erejű.

A motívumsor nagyjából hasonló hasonló formában megvan a szerb hősi epikában is, a *Bánovics Sztrahinya* c. hősi énekben.¹⁰³ Az ének szerint a hős feleségét egy török elrabolja. A hős utánuk megy:

A töröknek van egy rossz szokása:
virradatkor fogja el az álmot,
virradatkor, amikor a nap fölkel,
húnyja szemét mélységes álomra.
Kedves néki kedves ágyastársa,
Strahinjc bán hitese felesége,
fejét hajta kedvese ölébe...

A nő közben kinéz a sátorból, s

lovass vitézt látott közeledni,
ahogy nézte, ahogy nézegette,
kezeivel az alvót fölzavarta,
fölzavarta, arcát megpaskolta,
megpaskolta, szólt hozzá ekképpen:
„Ébredj, uram...”

¹⁰³ A szerb-horvát irodalom kistükre. Bp. 1969. 15—36. Lásd még: Karagici: i. m. 45. sz.

A hősök megvívznak, miután fegyvereik eltörnek, gyalog birkóznak, a hős is, a török is a nő segítségét kéri, az a töröknek segít. A hős mégis győz, megöli a törököt, majd — a hősi epikában szokatlan módon — megbocsát feleségének.

A déli-osztják hősi énekekben megvan a fejbenezés, de nincs meg az alvás, és következésképpen ébresztés sincs; a szerb hősi énekekben viszont megvan az ölbe hajtott fej, az alvás és az ébresztés, de nincs meg a fejbenezés. Vargyas tehát helyesen járt el, amikor a *Molnár Anna* vizsgálatakor ezeket a motívumokat (elemeket) különválasztotta.

Úgy tűnik, a szerb hagyományban mint epikus motívum nem élt a fejbenezés; s a hősi álom is szokatlan lehetett, ezért fűzött hozzá az énekes utólagos magyarázatot. Az, hogy miután fegyvereik eltörnek, áttérnek a birkózásra, valószínűleg egymástól függetlenül több helyen is létrejött fordulat, hiszen egy idő után furcsa lehetett, hogy miért birkóznak az állig felfegyverzett hősök. A birkózást viszont az epikus hagyomány még megkívánta. Szintén a fegyvereik eltörése után következik a hősök birkózása például két északi-osztják hősi énekekben is.¹⁰⁴

A nő a szerb énekekben a töröknek segít, de ez nem meglepő, emlékezzünk arra, hogy a Szent László-legenda orosz és román változataiban az elrabolt lány Batu kánnak segít, míg a *Vitéz és kegyes* c. ballada bolgár változatainak egy részében a nő a férjének, más részében az ellenségnek siet segítségére.

Foglaljuk össze egy táblázatba a vizsgált motívumokat:

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	*
nőrablás	+	+	+	+	(+)	+	(+)	+	
ölbe hajtott fej						+	+	+	+
fejbenezés						+	+	+	
hősi álom						+	+		+
fa alatt						+	+		
világfajlegű áldozati fa	+	+	+		+				
korábbi áldozatok	+				+				
fára akasztás	+	+	+		+				
a veszély megpillantása						+			+
ébresztés						+			+
férfi megmentő	+	+	+	+			+	+	+
természetfeletti erejű hős			+	+			+	+	
természetfeletti erejű nőrabló	+	+	+				+	+	
természetfeletti erejű nő	+	(+)				(+)	+		
alvilági vonatkozású nőrabló	+	+	+			+			
birkózás	+	+		+		+	(+)	+	
segítő nő		+		+		+	(+)	+	
a nőrabló erejét a nő törli meg	+	+		+	+	+			
a nőrabló lábát elvágják					+		+	+	
a nőrabló önnön fegyverétől pusztul el						+	+	+	
a nőt ártatlannak tekintik, illetve megbocsátanak neki	+	+	+	+	+	+	+	+	+

* 1. A két Jan gazda, 2. Kercsa-ju gazda, 3. Az emberiség eredete, 4. Lehtisalo, 73. sz., 5. Molnár Anna, 6. Szent László-legenda, 7. Tyápar hősök, 8. Bánovics Sztrahinya

¹⁰⁴ *Osztják hőségei*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Közzéteszi Zsirai Miklós. I. Bp. 1944. Mindkét itt közölt szövegben.

A táblázatban feltüntetett szempontok persze nem egyenlő fontosságúak, úgy is lehetne mondani, hogy nincsenek mind azonos szinten. Viszont bizonyos csomópontok köré szerveződnek.

Az általános keret, amelybe beletartoznak, a nőrablás és az elrabolt nő visszaszerzése. Ebbe — amint azt fentebb megpróbáltam bizonyítani — a déli-osztják hősi ének is beleillik, egyedül csak a *Molnár Anna* kivétel (talán ez már az európai ballada hatása is), noha ennek is vannak olyan változatai, ahol a hősnő nem magától megy el, hanem Ajgó Márton elrabolja.

Ezek után a következő jellegzetes jeleneteket vélem megállapíthatni:

— fejbenezés, fa alatt, ölbe hajtott fejjel, hősi álommal, a veszély megpillantásával és ébresztéssel; és ami még fontos: nőszerezés után (jelöljük ezt a továbbiakban *a*-val);

— világfa jellegű áldozati fa, akasztott áldozatokkal; a nőrabló az elrabolt nőt erre akarja felakasztani (jelöljük ezt a továbbiakban *b*-vel);

— párbaj birkózással, segítő nővel (esetleg sebezhetetlenséggel) és az ellenfél lábának elvágásával; feltehetőleg az is ide tartozik, hogy az ellenfél a saját fegyverétől pusztul el (jelöljük ezt a továbbiakban *c*-vel).

(A Szent László-legendában még két jellegzetes jelenet van: a lovas üldözés lóról ledobással és az énekvégi hősi álom, de ezektől most eltekintünk.)

A fenti jelenetekkel kapcsolatban egy másik szinthez tartozik az a kérdés, hogy a szereplőknek van-e természetfeletti erejük. Ez esetleg fontos lehet a régies és a kevésbé régies jellegű feldolgozások elkülönítése szempontjából. A természetfeletti erő meglétét jelöljük egyelőre *z*-vel, és próbáljuk meg az elmondottakat táblázatszerűen összefoglalni:

Szent László-legenda	a		c	z
Tyápar hősök	a		c	z
Bánovics Sztrahinya	a		c	
Molnár Anna	a	b		
Lehtisalo, 73 sz.			c	
Az emberiség eredete		b		z
A két Jan gazda		b	c	z
Kercsa-ju gazda		b	c	z

(Úgy gondoltam, hogy *A két Jan gazda* esetében feltűnethetem a *c* pontot, mivel a hős birkózásban győzi le az ellenfelét, akinek az ártó erejét végül is a nő tőri meg. A déli-osztják éneken és a *Bánovics Sztrahinyában* a *c* pont némileg eltérő, de felismerhetően a többi *c* pont változatáról van szó.)

A táblázatból kitűnik, hogy jól láthatóan elkülönül két sorozat: az egyik az *ac*, a másik a *bc* pontokat tartalmazza. Egyedül a *Molnár Annában* van meg az *a* és a *b* pont is.

Mielőtt továbbmennénk, állapítsuk meg, hogy a legtöbb szövegben, régies jelleggel, a szereplők természetfeletti tulajdonságokkal rendelkeznek. Tulajdonképpen a *Molnár Annában* és a *Bánovics Sztrahinyában* is van ilyen, amennyiben az ellenség mindkettőben hősi álmat alszik, ennek a rendkívüli volta azonban nem hangsúlyozódik, és a szerb éneken racionális magyarázat is van hozzá.

Nézzük most meg az első három pontot még egyszer egyenként.

a. Ez a pont négy epikus szövegben van meg, s ezek közül a *Molnár Annában* teljes. Talán a Szent László-legendában is az volt, de itt csak képi ábrázolásunk van róla, nem tudhatjuk, hogy a szöveg pontosan miképpen is szólt. A déli-osztják éneken csak a fejbenezés mozzanata van meg, a szerb ének meg éppen a fejbenezést nem említi, noha nyilvánvaló, hogy a megfelelő jelenete innen levezethető.

b. Ez a pont négyszer fordul elő: három szamojéd szövegben és a *Molnár Annában*; valamennyiben teljesnek mondhatnók, de a *Kercsa-ju gazda* meg az enyec monda nem említi más áldozatokat. Tekintve, hogy a szamojéd szövegekben mindig egy

Részletek a Szent László-legenda székelyföldi ábrázolásaiából:
1. Gelence, 2. Maksa, 3. Erdőfüle (Huszka nyomán)

A homoródszentmártoni freskó részlete (Huszka nyomán)

Sebezhetetlen hősök fegyvertörő harca. Aranyozott ezüsttál, szogd munka, permi lelet

A Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának címlapja: üldözés és birkózás.

férfi menti meg a nőt, azt kell mondanunk, hogy ebben a tekintetben ezek sokkal közelebb állnak a ballada megfelelő német redakciójához, mint a *Molnár Anna*. Erre egyelőre nem tudok semmiféle magyarázatot, véletlen is lehet.

Úgy tűnik, hogy Északnyugat-Szibériában ismételtelen előfordult hasonló emberáldozat — legalábbis mint epikus motívum.

Az egyik nyenyec epikus énekben az iszákos főhős egy veszekedés alkalmával megöli egyik sógorát, emiatt aztán amikor a felesége családjában meghal egy kisfiú, feláldozzák: a kezénél fogva a sír fölé akasztják. A fia bosszút áll, a bűnösöket a városba viszi, és az „orosz bíró” kezére adja. (Az utóbbi motívum az ének viszonylag új keletű voltát sejteti.) A főszereplőt — mint az ének végén kiderül — egy ismeretlen férfi megmenti.¹⁰⁵

Egy déli-osztják epikus énekben a főszereplő céllövés közben véletlenül (!?) lenyilazza öccsét. Annak fiai vadászni hívják, s ott — némi kényszerrel — légyölő galócát etetnek vele, majd a kábult embert a Konda folyó (?) vizében álló fához kötik. (Ez a részlet, sajnos, elég homályos, a fa mindenestre a világfára emlékeztet.) Valaki azonban megtalálja, megmenti, majd bosszút állnak érte.¹⁰⁶

c. Ez a rész, az enyec mondát és a *Molnár Annát* kivéve, mindenütt megvan, tehát összesen hatszor. A Szent László-legendában és a Lehtisalo 73-ban teljes; a déli-osztják megfelelő epizódja ennek mintegy a tükörképe. Szoros az egyezés a *Kercsa-ju gazda* megfelelő motívumával, és nyilvánvaló az összefüggés a szerb hősi énekkel. A *két Jan gazda* megfelelő részének az idetartozása nem ennyire világos, de fentebb bizonyítani igyekeztem, hogy ezzel is megvan az egyezés.

Az előbbieken elemzett nyolc történet nem függ úgy össze, hogy egyik a másiktól levezethető lenne. Nem olyan viszonyban vannak egymással, mint egy európai ballada, pl. *A katonalány*, a *Csudahalott* vagy éppen a *Molnár Anna* különböző nyelvű változatai és redakciói. De azt sem lehet mondani, hogy semmi közül egymáshoz. Túlságosan is sok és túlságosan is jellegzetes motívum egyezik ahhoz, hogy ezt az egyezést a véletlennek tulajdoníthatnánk. Kapcsolatukat azonban egyelőre nem tudjuk meghatározni. Ehhez jóval nagyobb anyagra lenne szükség.

A felsorolt szövegek több-kevesebb eltéréssel az elrabolt nő visszaszerzésének témáját variálják. Felépítését tekintve ezzel analóg a *Molnár Anna* is. Nézzük meg még egyszer, hogy az egyezés jobban kitűnjön.

— *nőrablás*; ennek itt megfelel a hősnő elcsábítása;

— *fejbenezés, a nőszerezés utáni hősi álommal*;

— *a nő észreveszi a veszélyt*; ennek szerkezetileg megfelel, hogy Molnár Anna észreveszi az akasztott lányokat;

— *ébresztés*; Ajgó Márton felébred Molnár Anna könnyére;

— *harc*; amint arra már Vargyas is rámutatott,¹⁰⁷ Ajgó Márton levágása a harcot helyettesíti.

Ami a ballada második felét illeti, Molnár Anna hazatérése a férjéhez esetleg analóg a *feleség-visszaszerző* típusú énekek befejezésével.

Az ébresztés után a birkózásnak kellene következnie, abban az esetben, ha egy férfi megmentő is szerepelne a balladában. Mivel azonban ilyen nincsen, a második táblázatban az ide vonatkozó rész üresen marad. (Annál figyelemreméltóbb, hogy Szent László legendája itt is milyen sok pontban egyezik a szamojéd énekekkel.) Molnár Anna önmegmentő, ezért ezt a motívumot egy másikkal, a fára felmászatással helyettesítették, amit, úgy tűnik, egészen máshonnan vettek az egykori énekesek.

Egy kaukázusi oszét balladában gazdag rokonai lenézik és elnyomják Cserment. A legrosszabb szántóföldet juttatják neki. Ő azonban igyekszik a legjobbat elfoglalni, s hozzá is fog a szántáshoz, ekkor a gazdag és előkelő rokonai fegyveresen mennek ellene.

¹⁰⁵ Lehtisalo: i. m. 78. sz.

¹⁰⁶ Paasonen: i. m. II. 224–275.

¹⁰⁷ Vargyas: i. m. 497.

Nem merik azonban megtámadni a hőst, hanem ráveszik, hogy másszon fel egy magas fára, nézzen szét a tetejéről, nem fenyeget-e valami veszély. Csermen leoldja övét, és leteszi a törét, majd felmászik a fára. Ekkor az ellenségei lelövik.¹⁰⁸ Ez persze még csak egy adat, ennyiből az összefüggések nem derülnek ki világosan, a motívumnak még utána kell majd nézni a kaukázusi anyagban.

Megítélésem szerint a *Molnár Anna* eredeti alkotás s egyszersmind teljesen beleilleszkedik az elrabolt nő visszaszerzését tárgyaló hősi énekek sorába, maradéktalanul követi azok szerkezetét. Eredeti, amennyiben az utóbbiak fentebb tárgyalt két megoldása: a fejbenézést, illetve a fára akasztást tartalmazó redakció feltehetően csak a *Molnár Annában* kapcsolódott össze. (A további kutatás természetesen még hozhat meglepetéseket.) Az összekapcsolás korára nézve egyelőre még feltételezést sem kockáztathatunk meg, lehet viszonylag régi, de az is lehetséges, hogy csak a XIV. században történt meg, amikor a francia telepesektől megismertük a nyugati balladát és azt a keleti hősi epikai hagyományunk szerint átalakítottuk.

Mindenesetre a vizsgált balladának a nyugat-európai redakciói is eléggé különösek. A balladaműfaj általában nagyon szigorúan veszi a házastársi hűséget, illetve a szüzességet, itt viszont ez, úgy látszik, nem okoz problémát. (Vannak persze olyan balladák is, pl. a dánoknál, amelyek hasonlóan viszonyulnak ilyesmihez, ezek azonban jellegükben a balladaműfajnál régiesebbek.¹⁰⁹)

El kell még mondanom azt is, hogy a *Molnár Anna* a magyar népballada-költészetben belül is beletartozik egy sorozatba: több balladánk is tárgyalja az elrabolt/elcsábított és hazatért nők történetét. Így a *Gyönyörű Bán Kata*, a *Piros Szép Örsébet*, a „*török-rabolta és visszatért lány*”. A *Gyönyörű Bán Katában* szintén megvan a fa alatti fejbenezés a könny-motívummal együtt, minden bizonnyal a *Molnár Anna* közvetlen hatására. A fejbenezésnek távolabbi változata is van, de nem a ballada feljegyzett szövegében, hanem az adatközlő hozzáfűzött kommentárjában, a *Hazavágyó feleség* balladájában.¹¹⁰

Hogyha a *Molnár Anna* felépítése megegyezik az elrabolt nő visszaszerzését tárgyaló énekekével, a Szent László-legenda pedig nyilvánvalóan ezt a témát tárgyalja, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez a téma megvolt a magyar szóbeli hősi epikában is. Lőrincz László ezt már 1973-ban megállapította,¹¹¹ de csak a török-mongol hősi epikával feltételezett analógia alapján, most azonban konkrét szövegekkel is bizonyíthatjuk.

Mivel pedig bizonyos jellegzetes és a témának a magyar redakcióihoz elválaszthatatlanul hozzátartozónak tűnő motívumok (fa alatti fejben keresés, párbaj birkózással és segítő nővel) keleti eredetűnek látszanak, arra következtetünk, hogy az elrabolt nő visszaszerzése már a honfoglalás előtt egyik alaptémája lehetett hősi epikáinknak. Az ezt tárgyaló cselekménytípus sok tekintetben tükörképe lehetett a heroikus nőszerezéssel foglalkozó cselekménytípusnak, amelyet korábban kikövetkeztettem.¹¹²

Ellene vethetné valaki, hogy nem szükséges Keletről (Ázsiából) eredeztetni, ha a Balkánról meg a németektől is lehet. Csakhogy a szerb énekből nem vehettük a fejbenézést, mert abban nincs meg; sem az *Ulinger-énekből* (a német balladából) a hősi álmot meg a könnyesebbre ébredést, mert nincs meg benne.

A heroikus nőszerezést tárgyaló cselekménytípushoz annak idején vogul, nyenyec és svéd párhuzamokat idéztem, most az elrabolt nő visszaszerzéséhez nyenyec, déli-osztják és szerb analógiákat. (Talán az enyec mítoszt is ide lehet sorolni.) Vargyas a *Molnár Anna* fejbenézési jelenete kapcsán szibériai török (hakasz és sór) párhuzamokat is idézett,

¹⁰⁸ *Pesznyi Narodov Szevernovo Kavkaza. Vsztopityelnaja sztatija, szosztavlenije i promecsanija K. Kulieva i N. Dzsusztoji. Redakcija poeticeszkih perevodov G. Regisztana. Leningrad 1976. 309. sz.*

¹⁰⁹ Vö. Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa*. I. 107–108.

¹¹⁰ Vargyas: i. m. 41. sz.

¹¹¹ Lőrincz László: *A honfoglalás előtti magyar eposz kérdése*. Keletkutatás 1973. 27–35.

¹¹² Demény: i. m. 132–147.

köztük olyanokat, amelyek esetleg a nőviszasszerzési témához is kapcsolódnak, illetve azzal párhuzamba állíthatók, de ezek jóval távolabbi analógiák.¹¹³

Mint láthatjuk, a magyar epikus emlékek párhuzamai határozottan valamilyen északi kapcsolatra mutatnak, ami eléggé meglepő, hiszen inkább azt vártuk volna, hogy a török-mongol hősi epika felé mutassanak. A kutatásokat természetesen az utóbbi irányba is folytatni kell, de az északi kapcsolatok értékelésekor azt is figyelembe kell venni, hogy Vargyas is, mások (köztük e sorok írója) is jó néhány török és mongol hősiének-gyűjteményt átnézték, kimondottan a párhuzamkeresés céljával.

Az északi kapcsolatokat egyelőre nem tudom megmagyarázni. Túl kevés még hozzá az anyag. A jövőben jó lenne az egész cirkumpoláris hősi epikai anyagot áttekinteni, a skandinávot is beleértve, az észak-szibériaival való esetleges összefüggései szempontjából.¹¹⁴

Befejezésül állapítsuk meg, hogy jóllehet a magyar *hősi epikai* anyagból *eredetiben* egyetlen sor sem maradt fenn, mindazonáltal egyáltalán nem kell lebecsülnünk saját anyagunkat az egyetemes kutatás szempontjából sem. A magyar redakciók az összehasonlító vizsgálat során meglepően teljesnek és nagyon motívumgazdagnak bizonyultak. Ugyanakkor az urál-altaji népek hősi epikájára vonatkozó legrégebbi adatokat jelentik, vagy legalábbis azok közé tartoznak.¹¹⁵

¹¹³ Vargyas: *Kutatások...* II. 496.

¹¹⁴ Hogy a skandináv hagyomány bevonása ebbe az összehasonlításba lehetséges, mutatja, hogy a régi, samanisztikus vonásokat mutató skandináv varázslást, a *sejd*-et (*seidhr*) egyes kutatók a lapp samanizmus hatásának tulajdonítják. (Vö. Mircea Eliade: *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*. Deuxième édition, revue et augmentée. Paris 1974. 186. és 303. 4. jegyz.). Ez a hasonlítás további távlatot kap, ha meggondoljuk, hogy a lapp fabálványok neve *seite* volt, a jurák-szamojédoké viszont *sadai* (*szjádai*).

¹¹⁵ Vö. Voigt Vilmos: *A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái*. Népi Kultúra — Népi Társadalom VIII. Bp. 255.

Tartalom

1. Bevezetés.....	3
2. A fennmaradt emlékek áttekintése.....	4
3. A Szent László-legenda elemzése.....	10
3.1. Az indulás	10
3.2. A csata	10
3.3. A lovas üldözés.....	11
3.4. A párbaj	13
3.5. A lefejezés.....	16
3.6. A fejbenezés.....	17
4. Molnár Anna.....	20
4.1. Vargyas Lajos és Korompay Bertalan a Molnár Anna eredetéről.....	23
4.2. Ébredés könnycseppre	25
4.3. A világfajlegű áldozati fa	28
5. A Szent László-legenda meg a Molnár Anna-ballada mint egy archaikus hősi epikai téma folytatói	35

**Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdája,
1992-ben.
Felelős vezető Tonk István**

